

Amerikan Misyoner Okullarındaki Eğitim Sisteminin Ermeni Meselesine Etkileri [Bitlis İstasyonu Örneği]

American Missionary School Education and Its Impact on the Armenian Question [Bitlis Station Case Study]

Suat Özdağ*

Öz

Bu çalışmada, Amerikalı misyonerlerin okullarında uyguladıkları eğitim sistemi ve faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine etkisi ele alınmıştır. Osmanlı genelinde ve Bitlis özelinde ele alınan bu konu ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır. Üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın amacı Amerikalı misyonerler tarafından açılan eğitim kurumlarının çalışma sistemi, müfredatı, okutulan dersler, okullarda öğretilen lisanlar ve misyonerlerin gizli emellerini bu kurumlar aracılığı ile nasıl gerçekleştirdiklerini ortaya koymaktır. Bu çalışmada misyonerlerin verdiği eğitim ve yaptığı faaliyetler sonucunda Ermeni milliyetçiliğinin nasıl ortaya çıktığı ve bu milli duyguların ayaklanmaya dönüşerek Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesine evrildiğini Bitlis özelinde açıklamaya çalıştık. Çalışma, geniş bir literatür taraması yapıldıktan sonra Osmanlı Arşivi ve ABCFM Arşivi (Archive is in Houghton Library of Harvard ve Mount Holyoke and Hampshire College Archives) belgeleri temel alınarak, bu konuda yazılmış tezler, makaleler, kitaplar ve diğer yayınlar kullanılarak oluşturulmuştur. Bu çalışmada misyoner okullarına ait eğitim sistemi ve müfredatı ile ilgili verilen ayrıntılı bilgilerin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Ermeni, Eğitim, Milliyetçilik, Bitlis.

Abstract

In this study, the educational system implemented by the American Missionaries in their schools and the impact of their activities on Armenian Nationalism are discussed. This subject dealt with the Ottoman Empire in general and Bitlis in particular has been trying to be presented to the reader in detail. This study, which consists of three main parts, is to reveal the working system of the educational institutions opened by the American missionaries, the curriculum, the courses taught, the languages taught in the schools, and how the missionaries rejuvenated their secret ambitions through these institutions. In this study, we have tried to explain how Armenian nationalism emerged due to the missionaries' education and activities and how these national feelings turned into an uprising and evolved into a struggle for independence against the Ottoman Empire in the case of Bitlis. The study was created after an exhaustive literature review based on the documents of the Ottoman Archive and the ABCFM Archive (the Archive is in Houghton Library of Harvard and Mount Holyoke and Hampshire College Archives), using theses, articles, books, and other publications written on this subject. It is believed that the detailed information provided in this study on the education system and curriculum of missionary schools will contribute to the field.

Keywords: Missionary, Armenian, Education, Nationalism, Bitlis.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Bitlis Eren Üniversitesi suatozdag09@gmail.com

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 7

Başvuru / Submitted: 28 Eylül 2024 & Kabul & Accepted: 2 Ocak 2025

Atıf / Citation: Özdağ, S. "Amerikan Misyoner Okullarındaki Eğitim Sisteminin Ermeni Meselesine Etkileri [Bitlis İstasyonu Örneği]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 25 (2025): 155-190.

Giriş

Bugün uluslararası arenada Türkiye Cumhuriyeti Devletini en çok rahatsız eden ve uğraştıran konuların başında Batılı Devletlerin sürekli olarak bir koz olarak kullanmaya çalıştığı “Ermeni Meselesi” gelmektedir. Bu meseleyi başlatan ve her zaman destekleyen Batılı Devletler, bu konuda belirgin bir şekilde taraf tutmakta ve soykırım iddiası ve ithamı üzerinden çıkar elde etmeyi amaçlamaktalar.¹ Bugün Ermeni Sorunu veya soykırım iddiasının sürekli olarak bu devletler tarafından gündeme getirilip Türk Milletine yıkma çabalarının tarihi arka planında Batılı Devletlerin oynamış olduğu suçluluk rolünü örtbas etme gayreti yatmaktadır.² Ermeni liderleri ve lobileri de Ermeni milletini bir arada tutacak argümanlar bulma gayreti içerisine girmişler ve bunun için de geçmişte yaşanmış acı olayları seçmişlerdir. Ermeni Diasporasını bir arada tutabilmek için tek çıkar yol “ortak acıları” kullanmak olmuştur.³

Bu olgu yani “Ermeni Meselesi” denilen kavram, Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilerin siyasi, idari, sosyal ve kültürel statülerinden kaynaklanmamıştır. Bu meselelerin ortaya çıkmasında, Batılı Devletler tarafında gündeme getirilen ve “Şark Meselesi” olarak adlandırılan uluslararası bir stratejinin emperyalist politikası yatmaktadır.⁴ Ermeni Meselesi (Şark Meselesi), bir millet ya da din meselesi olmayıp; emperyalist devletlerin, kendi çıkarları doğrultusunda uluslararası siyasetlerini uygulamak amacıyla Osmanlı toprakları üzerinde nüfuz elde etmek ve hegemonya kurmak için ortaya attıkları siyasal bir sorundur. Sanayi Devrimi ile beraber artan sömürgecilik faaliyetleri sonucunda Osmanlı toprakları Batılı Devletlerin çıkar çatışmasının yaşandığı bir bölge haline gelmiştir.⁵ Emperyalist devletlerin öteden beri hayalini kurduğu Osmanlı Devleti’nin Balkanlarda ve diğer bölgelerdeki toprakları elde etme hayalleri Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda zayıflamasıyla birlikte bir fırsata dönüşmüştür.⁶

Batılı Devletler bu emellerine ulaşabilmek için birkaç koldan girişimlerde bulunmuş ve Osmanlı topraklarında yaşayan milletleri çeşitli yollarla kullanma yoluna gitmiştir. Anadolu topraklarını ele geçirmek amacıyla Batılı Devletler için Ermeniler, çok ideal bir topluluk olarak gözükmüyorlardı ve bugün geldiğimiz noktada bunda yanılmadıklarını da görmekteyiz. Batılı Devletler Ermeni toplumu ile temas kurarak lider yöneticiler, din adamları ve Ermeni komitelerinin aracılığıyla Ermeni toplumunu Osmanlı Devleti yönetimine karşı örgütledikleri ve kışkırttıkları görülmüştür.⁷ Ermeni Milleti

¹ Kemal Çiçek, “Soru ve Cevaplarla Ermeni Sorunu - Göç ettirme (Tehcir), Sözde Soykırım iddiaları ve Gerçekler”, *Ermeni Araştırmaları* 15 (Ankara: 2004), 1.

² A. Oğuz Çelikkol, “Ermeni Soykırım İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye,” *Bilge Strateji* 7/13 (2015), 20.

³ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (2007), 235.

⁴ Ülkü Ağırtaş, “Ermeni Meselesi (1918-1923)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7(2007), 6.

⁵ Mehmet Deri, *Türkiye Ermenilerinin Eğitim Tarihi*, (Ankara: 2023), 117.

⁶ Ali Ulvi Özbey, “Ermeni Meselesinde Batıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi”, *Ermeni Araştırmaları* 60 (2018), 93.

⁷ Kemal Çiçek, *Soru ve Cevaplarla Ermeni*, 1.

içindeki milliyetçilik duygularının gelişmesi ve “Bağımsız/Muhtar Ermenistan” fikrinin yayılması batılıların da desteği ile Ermeni Patrikleri ve din adamları eliyle gerçekleşmiştir. Ermeni komitelerinin de destekçisi olan din adamları, tedhişçi örgütlere verdikleri destekle kiliseleri komite yatağı haline getirmişlerdir.⁸ Anadolu’da özellikle Ermeni nüfusunun yoğun bulunduğu doğudaki vilayetlerde görev yapan Ermeni din adamları, Ermeniler arasında ihtilal ve isyan fikirlerinin yayılması için sürekli vaazlar vermişlerdir. Kilise ve din adamları bu telkinlerin yanında Ermenileri silahlanmaya teşvik etmiş, silah ve cephane temininde Ermeni komiteleri ile sıkı bir iş birliği içinde olmuşlardır.⁹

Batılı Devletlerin bölgedeki çıkarları için kullandıkları en önemli araçlardan biri misyonerlik faaliyetleridir. Bölge üzerinde etkinliğini arttırmak isteyen ülkeler misyonerlik faaliyetleri ile gayrimüslimleri kendi yanlarına çekmek istiyorlardı.¹⁰ Osmanlı ülkesine gelen misyonerler, ülkedeki Hristiyan gayrimüslimler özellikle de Ermeniler ve Rumlara yöneldiler. Bu gayrimüslim grupları bir yandan kendi mezheplerine çekmeye çalışan misyonerler, diğer yandan onları din adamları ve okullar aracılığıyla millî duygularını uyandırarak bağımsız devlet kurmak vaadiyle Osmanlı’dan koparmak için uğraştılar.¹¹ İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Ermenilere yönelik faaliyetleri, millî duyguların ortaya çıkmasına ve Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırladı.¹² Batılıların, özellikle eğitici ve din adamı kisvesinde Ermeni toplumu içine soktuğu misyonerlerin kışkırtıcı ve provakatif faaliyetleri ile Ermenileri siyasi, ticari, dini, sosyal ve kültürel açılardan uzun yıllar boyunca kardeşçe yaşadıkları toplumdan ayırtmaya

⁸ Zeynep İskefiyeli, *Ermeni Kimliğinin*, 243; Ayrıca bkz: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: 2005); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: 1987); Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Ankara: 2009); Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: 2012).

⁹ Ermeni kilise ve okullarında saklanan silah ve cephanelerle ilgili Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde çok sayıda belge mevcuttur. “*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 308/42” (8 Nisan 1908); “*BOA., Y.MTV.*, 312/6” (1 Temmuz 1908); “*BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 115/36” (23 Eylül 1896); “*BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZBM)*, 18/16” (24 Eylül 1896). Ermenilerin kendi çabaları ile silahlanmalarının yanında harp arifesinde Rusya’nın Doğu Anadolu Ermenilerinden çeteler teşkil etmek için soktuğu silâhlarla Osmanlı doğu vilâyetlerinde Ermenilerin yaşadıkları yerler silâh depoları haline gelmişti. Nitekim savaş sırasında hükümetin yaptığı aramalarda Ermenilerin evlerinde ve iş yerlerinde binlerce silâh, cephane ve bomba çıkmıştır. Ermenilerin ellerinde bulunan silâh, cephane ve bombalar tehlike arz edince hükümet, 26 Nisan 1915 tarihinde çıkardığı geçici bir kanunla, gayri Müslimlerin özellikle Ermenilerin elinde bulunan silâh, cephane, bomba, dinamit, patlayıcı madde yapımında kullanılan âlet ve maddelerin Harbiye Nezareti tarafından toplattırılması emrini yayınlamıştır. Bunun üzerine yapılan aramalarda Anadolu’nun her tarafında Ermenilerin ev ve iş yerlerinde binlerce silâh ele geçirilmiştir. Sadece bazı illerde yapılabilen bu aramalarda elen geçen silah sayısı toplam 4.780’idi. Yine harp öncesinde misyonerler, Ermenilere yardımcı olmak ve onları korumak amacıyla okullarında binlerce silah ve mühimmat saklayarak adeta bir cephanelik gibi kullanmışlardır. Yine komitecilere bağlı olan din adamları ve papazlar kiliseleri silah deposuna çevirmiş ve isyanlar çete üyelerine destek oldukları gibi harbin başlamasıyla birlikte topyekûn harekete geçmişlerdir. Bkz: “*Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi ihtilaliyesi İlanı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*”, (Haz: H. Erdoğan Cengiz), (Ankara: 1983), 206-282.

¹⁰ Bayram Kodaman, “Şark Meselesi, Emperyalizm ve Ermeniler”, *Kaynaklar Dergisi*, 2 (1984), 11.

¹¹ Ayten Sezer “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye Dergisi* 38 (2001), 183.

¹² Dilşen İnce Erdoğan, *Van Emeni İsyanları*, (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 86-87.

başlamıştır.¹³ Anadolu'daki Ermeniler arasındaki “Ermenilik bilinci” büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir.¹⁴ Ermeni Patriği Mutafyan'ın 1998 yılında patrik adayı iken bir gazeteye yaptığı söyleşide misyoner örgütlerin çalışmalarını ve bölücü faaliyetlerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Osmanlı Devleti zayıflayınca (1700'lerden sonra), Batılı yabancı rahipler, Anadolu'ya gelmeye başlarlar. Anadolu Hıristiyanlarını kendi mezheplerine çekmeye çalışıyorlar. Protestanlık tebliği ile misyonerlik birbirine giriyor... Osmanlıda tehcir ve diğer acı olayların yaşanmasında Anadolu'da açılmış olan Batılı yabancı misyoner okullarının faaliyetleri önemli bir faktördür...”¹⁵

Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında Amerikalı misyonerlerin etkileri yadsınamayacak kadar fazladır. Amerikan okulları ise, Ermeni milliyetçiliğinin temellerinin atıldığı kurumların başında gelmektedir. Bu okullarda Ermenilere milli tarihleri, edebiyatları ve Ermenice derslerinin okutulması Ermeni milliyetçiliğinin doğuşundaki en önemli etkenlerdir.¹⁶ Amerikalı misyonerleri koruyan ve onlara kol kanat geren İngiliz konsololar da Ermeni meselesinde çok önemli rol oynamıştır. Kapitülasyonların ve güçlü devlet olmanın verdiği avantajları en iyi şekilde kullanan İngiliz konsololar, misyonerlerin Anadolu'da rahat bir şekilde çalışmasını sağladığı gibi Ermeni milliyetçiliği ve bağımsız Ermenistan fikrinin oluşmasında önemli aktörlerden biri olmuşlardır.¹⁷

Bu çalışma, Amerikalı misyonerlerin eğitim sistemini, okullarında izledikleri metotları ve yaptıkları çalışmaların Ermeni Milliyetçiliğine etkisini ele almaktadır. Osmanlı genelinde ve Bitlis özelinde ele alınan bu konu ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır. Üç ana bölümden oluşan çalışmanın amacı Amerikalı misyonerler tarafından açılan eğitim kurumlarının çalışma sistemi, müfredatı, okutulan dersler, okullarda öğretilen lisanlar ve misyonerlerin gizli emellerini bu kurumlar aracılığı ile nasıl gerçekleştirdiğini, misyonerlerin verdiği eğitim ve yaptığı faaliyetler sonucunda Ermeni milliyetçiliğinin nasıl ortaya çıktığı ve bu milli duyguların ayaklanmaya dönüşerek Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesine nasıl evrildiğini açıklamaktır. Makale, geniş bir literatür taraması yapıldıktan sonra Osmanlı Arşivi ve ABCFM Arşivi (Archive is in Houghton Library of Harvard ve Mount Holyoke and Hampshire College Archives) belgeleri temel alınarak, bu konuda yazılmış tezler, makaleler, kitaplar ve diğer yayınlar kullanılarak oluşturulmuştur.

¹³ Kürşat Selim Şenol, *1915 Ermeni Tehciri (Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla)*, (Ankara, : Berikan Yayınevi, 2006), 77.

¹⁴ Mustafa Çabuk, “1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları” (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013), 26.

¹⁵ “Ermeni Patriği Adayı Mutafyan'ın Misyonerlerle ilgili Demeci”, *Cumhuriyet gazetesi*, 24.05.1998, 3.

¹⁶ Dilşen İnce Erdoğan, *Van Ermeni İsyanları*, 102.

¹⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsoloları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları, 1580-1900*, (İstanbul: 2004), 62.

1. Amerikan Misyoner Okullarının Amacı ve Uyguladıkları Eğitim Sistemi

1.1. Misyoner Eğitim Kurumlarının Açılması ve Amaçları

Misyonerlerin esas amacı; kendi dinlerini ve mezheplerini din adamları ve kurdukları kiliseler aracılığıyla yaymaktır. Misyonerlerin bunun dışında yaptıkları tüm faaliyetler (eğitim, sağlık, matbaa, vakıf vs.) bu ana amaca hizmet etmek için yapılır. Misyoner kurumları arasında en etkili olanları çeşitli seviyelerde açtıkları okul ve kolejlerdir.¹⁸ Kısacası misyonerler; okullar, kurslar, kolejler, hastaneler ve yardım kuruluşları gibi kanallarla amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar.¹⁹ Osmanlı coğrafyası, XIX. yüzyılda misyonerlerin aktif çalışma alanı konumuna gelmiştir.²⁰ Dini amaçlarla bu topraklara gelen misyonerler, kapitülasyonlar ve Hristiyan topluma tanınan diğer ayrıcalıkları da fırsat bilerek geniş bir çalışma alanı oluşturmuşlardır.²¹ Anadolu topraklarında çok sayıda Batılı Devletin misyoner örgütleri faaliyet göstermesine rağmen en etkili örgüt 1810 yılında Amerika'nın Boston kentinde kurulmuş olan "*American Board of Commissioners for Foreign Mission*" (ABCFM) 'dur. Bu kuruluş (Amerikan Board) 1820 yılından itibaren Türkiye'ye misyonerlerini göndermeye başlamıştır. Amerikalı misyonerler başta Ermeniler olmak üzere, faaliyet yaptıkları gayrimüslim gruplar üzerinde oldukça etkili olmuş ve o toplumların geleceğine de yön vermiştir²².

Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarında rahat hareket edebilecekleri bir ortam bulmuşlardı.²³ İlk zamanlarda İngiliz Konsolosların himayesinde çalışmalarını yapan Board misyonerleri, 1830 yılında ABD ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan "Dostluk ve Ticaret Antlaşması"ndan²⁴ sonra daha rahat hareket etme imkânı bulmuş ve gayrimüslimler üzerinde eğitim faaliyetlerini arttırmışlardır.²⁵ Board Cemiyeti, Anadolu sahasındaki yayılma stratejisini eğitim ve öğretim üzerine kurmuştur²⁶. Board Cemiyeti, Anadolu topraklarını üç misyon bölgesine ayırmıştır. Bunlar; Doğu Türkiye

¹⁸ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle- 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Misyoner Okulları*, (İstanbul: 2023), 23.

¹⁹ Erdal Açıkse ve Ebru Güher, "*Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Amerika'nın Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü*", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 9, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 99-126.

²⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 24.

²¹ Ayten Sezer, "*Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi*", (Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2008), C. 1, 266.

²² Çağrı Erhan, "*Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries*", *Milletlerarası Münasebetler Yıllığı*, (*The Turkish Yearbook of International Relation*) 30, (2001), 191-202.

²³ Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006), 92.

²⁴ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, (Ankara, 1991), 1-4; Çağrı Erhan, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi", *Belleten* 62/234 (1998), 4562.

²⁵ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri" *İslami Araştırmalar Dergisi* 20 (2007), 466.

²⁶ Ömer Turan, *Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H.G.O.Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*, Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve Tehcirden Dönünce, Der: Mustafa Çalık, (Ankara, 2006), 196.

Misyonu, Batı Türkiye Misyonu ve Merkezî Türkiye Misyonudur.²⁷ Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarına da farklı misyonlar kurarak çalışmalar yapmışlardır.²⁸ Amerikalı misyonerler gittikleri yerlerde ilk zamanlarda yerli halk (Ermeni, Kürt, Türk, Nasuri vs.) ve yerel yöneticiler tarafında pek hoş karşılanmasalar bile sabırlı ve kararlı çalışmalarını sonucunda birçok taraftar toplayarak görevlerini ve misyonlarını fazlasıyla yerine getirmişlerdir.²⁹

Harita 1: Amerikan Board'ın Türkiye Teşkilatlanması. Batı-Doğu ve Merkezi Türkiye Misyonu.³⁰

Amerikan misyonerleri, teşkilatlanma işlemlerini tamamladıktan sonra faaliyetlerini o kadar artırdı ki; XIX. yüzyılın sonlarına doğru Amerikan okullarının sayısı diğer devletlerin toplam sayısını geçmişti³¹. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren kayıtlı (resmi olarak bilinen) yabancı okulların sayıları³²; Amerika 465, İngiliz 83, Fransız 72, İtalyan 24, Avusturya 7, Alman 7, Rus 44, İran 2 ve Yunan 3 olmak üzere toplam 707 adetti.³³ Resmi yazışmalara ve raporlara yansıyan şekliyle 1890 yılında Osmanlı coğrafyasında 177 misyoner, 791 misyoner yardımcısı, 813 iptidai, rüştiye, kolej ve

²⁷ Samuel Colcord Bartlett, "Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey", The American Board, (Boston: 1889), 9.

²⁸ İdris Yücel, "Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2011), 32.

²⁹ Gülşen Akkoyun Özlü, "Diyarbakır Halkı ve Yöneticilerinin Board Misyonerlerine Yaklaşımı (1836-1915)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 32 (2023), 502.; Grace Higly Knapp, *The Trajedi Of Bitlis*, (New York: 1919), 99-100.; Erdal Açıkşes, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı-II* 38 (2001), 938.

³⁰ American Board of Commissioners for Foreign Missions: Maps of missions. (The Board, 1914), <http://dlir.org/images/stories/dlir/arit/map1.jpg>. Erişim Tarihi: 22.11.2023.

³¹ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, 1 (1988), 8.

³² Bu sayılar sadece Anadolu coğrafyasını değil, bütün Osmanlı coğrafyasını kapsamaktadır.

³³ BOA, *Y.MTV.*, 172/33-2/3,4,5,6,7,8.; Ayrıca bkz: Metin Hülagu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Çerçevesinde Türkiye", (Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi: 2008), C-3, 105.

yüksekokul düzeyinde okul ve 16.990 öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca 117 Protestan kilisesi ve nüfusu 28.667'yi bulan bir Protestan cemaati de ortaya çıkarmayı başarmışlardır.³⁴ Yine 1892 yılında Osmanlı Maarif Nezareti tarafından yapılan tahkikat sonucunda Osmanlı topraklarında 399 adet Protestan Okulu tespit edilebilmiş ve büyük bir kısmı Amerikan Board'a ait olan bu okullardan sadece 51 tanesinin ruhsatlı olduğu görülmüştür.³⁵ Maarif Nezareti'nin 1893 yılında hazırladığı diğer bir raporda ise Osmanlı topraklarında gayrimüslimlere ait okul sayısının 4.547 olduğu ve bunlardan sadece 498 tanesinin ruhsatlı olduğu belirtmiştir.³⁶ Amerikalı misyonerler hedeflerine ulaşmak için çok kararlı ve sabırlı bir şekilde çalışmışlardır. Öyle ki bu çalışmalar sonucunda yıllar içerisinde okul sayıları ve bu okullara devam eden gayrimüslim öğrencilerin sayısı katlanarak artmıştır.³⁷

Tablo 1: 1910 Yılında Türkiye Misyonunda Bulunan Üç Merkeze Ait Veriler.³⁸

	Stations	Out Stations	American Missionaries	Native Pastors	Total Native Agents	Churches	Members	Pupils in Schools
Western Turkey	8	98	80	38	408	44	4704	8529
Central Turkey	4	56	38	13	320	33	5561	7045
Eastern Turkey	5	109	46	20	304	45	3050	8272
Totals	17	263	164	71	1032	122	13315	23846

Digitized by COLUMBIA UNIVERSITY
Original from COLUMBIA UNIVERSITY

1870 yılında Anadolu'da Amerikan Board'a ait üç merkezde toplam 233 okul ve 5.880 öğrenci³⁹ bulunuyordu. 1900 yılında ise okul sayısı iki katına, öğrenci sayısı ise üç katına çıkmıştır. 1900 yılında Anadolu istasyonlarında toplam 417 Amerikan misyoner okulu ve bu okullarda kayıtlı 17.556 öğrenci vardı.⁴⁰ Bu sayılar hemen hemen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam okul ve öğrenci sayısının üçte birine(1/3) denk

³⁴ BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)*, 36/27, Ayrıca bkz: Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, (İstanbul: 2021), 343.

³⁵ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, 102/38, 2. (2 Ağustos 1893); BOA, *Hariciye Siyasi (HR.SYS.)*, 2735/10, 5.; BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.)*, 67/30; BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK. MF)*, 5/20, 30.

³⁶ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/31.; Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Nüfusu ve Kilisesi, Misyonerlik, Bildiriler*, (Türk Tarih Kurumu: 2014), C. 8, 89.

³⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 157; Ayrıca Bkz: American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Annual Report, 1900, 43-68. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015013160315&seq=783>. Erişim Tarihi: 23.11.2023.

³⁸ American Board of Commissioners for Foreign Missions: Condensed sketch of the missions of the American Board in Asiatic Turkey. Boston, Printed for the American Board, 1910. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc2.ark:/13960/t22c2bv2t&seq=3>. Erişim Tarihi 23.11.2023.

³⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 107.

⁴⁰ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/30.

geliyordu. 1913-1914 yıllarında tüm imparatorluk dâhilindeki sultanîye ve idadilerin sayısı 69, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ise 6.800 civarındaydı.⁴¹ Bu veriler ışığında bir değerlendirme yaptığımız zaman, Amerikan misyoner okullarının ne denli arttığını ve ne kadar büyük bir kesim ile irtibatlı olduğunu görmüş oluyoruz.

1.2. Misyoner Okullarının Eğitim Sistemi ve Müfredatı

Amerikan Board'un eğitim kurumlarındaki temel amacı kendi kültürlerini ve hayat felsefelerini gayrimüslimlere benimsetmekti.⁴² Amerikan misyonerleri hedeflerine ulaşabilmek için eğitim konusunda oldukça sistemli ve planlı bir şekilde çalışmışlardır.⁴³ Osmanlı topraklarında açılan Amerikan okulları iki ayrı kategoride değerlendirilmelidir. Bunlar dinsel ve laik anlayışa uygun olarak yapılandırılmış okullardır. Dinsel yapıda açılmış olanlar ilahiyat okulları; laik yapıdaki okullar ise, ilkokul, ortaokul-lise ve kolej olmak üzere üç kategoriden meydana gelmiştir.⁴⁴ Bu eğitim kurumları sayesinde misyonerler çok büyük kitlelere ve ailelere ulaşım davalarını kolay bir şekilde anlatma imkânı bulmuşlardır.⁴⁵ Misyonerler, bölgede kalıcılığı ve devamlılığı sağlamak için yerli vaiz, yerli öğretmen ve yerli yardımcıları yetiştirme yoluna girmişler ve bu amaçla ilahiyat ve yüksekokullar açarak bu kadrolara ağırlık vermişlerdir.⁴⁶

Amerikalı misyonerler, Osmanlı coğrafyasında bulunan devlet okulları ve gayrimüslim okullarına nazaran çok daha modern ve sistemli bir eğitim vermişlerdir.⁴⁷ Misyoner okullarında kız ve erkek eğitimine aynı ciddiyette önem verilmiş olup,⁴⁸ bu okullarında eğitim gören öğrencilerin tamamı gayrimüslim çocuklarıydı.⁴⁹ Misyoner okullarında eğitim gören kız-erkek ayrımı olmaksızın tüm çocuklar, her yönden hayata hazırlanmışlardır. Board misyonerlerinin eğitiminden çıkan kızlar, buralarda edindikleri bilgi ve deneyimlerini ailelerine aktararak büyük bir değişim ve gelişimin öncülüğünü yapmışlardır.⁵⁰ Board okulları, verdiği eğitimle Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin genç kızlarına iş ve çalışma imkânı sağlamıştır. Board okullarında eğitim gören erkek öğrenciler, mezun olduktan sonra Avrupa ve Amerika'da yüksek tahsil yapmaya gönderilmiştir. Bu ülkelerde yüksek tahsilini tamamlayan Ermeni erkekleri memleketlerine dönerek hem misyoner okullarında hem de iş hayatının çeşitli alanlarında

⁴¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 108.

⁴² Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara: 2003), 62.

⁴³ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 470.

⁴⁴ Dilşen İnce Erdoğan, *Van Emeni İsyanları*, 101.

⁴⁵ Ali Ulvi Özbey, "19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği", *Tarih Okulu Dergisi* 35 (2018), 62.

⁴⁶ Ayşe Aksu, "Osmanlı Dönemi Amerikan Misyoner Okullarında Yerli Öğretmen Yetiştirme Faaliyetleri (1840-1924)", *Yenilikçi Öğretmen Eğitimi*, Ed: Kamil Arif Kırıkç, Ömer Yaşlı, (Ankara: İksad Yayınevi: 2020), 97-142.

⁴⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 155.

⁴⁸ Ayşe Aksu, "Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi: 2010), 96.

⁴⁹ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 471.

⁵⁰ Ayten Sezer, *Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri*, 182-196.

çalışmaya başlayarak Osmanlı toplumunda gayrimüslimler ve misyonerler adına çok daha büyük etki alanları yaratmışlardır.⁵¹

Misyoner okullarında eğitim dili Türkçe ve Ermenice olarak belirtilmesine rağmen, Ermeni toplumu üzerindeki amaçlarına ulaşmak için Ermeniceye öncelik vermişlerdir.⁵² Bununla beraber okullarda, İngilizce öğrencilerin alması gereken dersler arasında yer almıştır. Kolejlerde ise eğitim dili İngilizce olarak verilmiştir. Amerikan okulları gayrimüslimlerin kendi ana dillerinin öğretildiği merkezler haline gelmişlerdir.⁵³ Hatta Osmanlı toplumuyla her yönden tamamen kaynaşmış olan ve Türkçe konuşan gayrimüslimlerin, halk arasında fazla konuşulmayan ana dillerine, Board okullarında yapılan çalışmalarla yeniden hayat verilmiştir.⁵⁴

Amerikan Board tarafından 1863 yılında açılan Merzifon Kolejinin, 1895 yılında bu okulda okutulan kitaplar ve bu kitapların yazıldığı lisanları görünce, misyonerlerin amaçları ve bu amaçlara ulaşmak için yaptıkları kapsamlı çalışmaları çok daha net bir şekilde görmekteyiz⁵⁵:

Tablo 2: Merzifon Amerikan Protestan Mektebinde Okutulan Bazı Kitaplar

Kitabın İsmi	Yazarı	Basım Yılı	Basım Yeri	Yazıldığı Dil
Tarihî İslami	Ali (?)	1891	İstanbul	Osmanlıca
Muhtasar Tarihî Osmânî	Ali Nazîmâ	1890	İstanbul	Osmanlıca
Bedreka-i Lisanî Fransevî	Beşir Fuad	1884	İstanbul	Osmanlıca
Nahvî Fransa-ı	Laros	1888	Paris	Fransızca
Talim-ı Kıraât	Fransine?	1887	Paris	Fransızca
Hendese-i Tahlili	Ventoris	1891	Boston	İngilizce
İlmî Kimya	Rosko	1889	Londra	İngilizce
Sarf ve Nuh İbrani	Harpaz (?)	1888	Newyork	İngilizce
Ekonomi Politik	Beri?	1890	Newyork	İngilizce
İlmî Sarf	Karakaşyan	1890	İstanbul	Ermenice
Tarihî Osmânî	Aşciyan	1888	İstanbul	Ermenice
İlmî Cebir	Lakons?	1887	Atina	Yunanca
Roma Tarihî	Wilson	1886	İstanbul	Yunanca
Atik-i Yunan Tarihî	Dimitriadi?	1887	İstanbul	Yunanca

Misyonerlerin eğitim kurumlarında okuttukları dersler ve müfredatları öğrencileri birçok açıdan yetiştirmekte ve onlara milli bilinç kazandırmaktaydı. Ayrıca bu okullarda

⁵¹ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları*, 25-30.

⁵² "Theological Students," *The Missionary Herald*, "Tocat, Letter from Mr. Van Lennep (6 February 1856)", May 1856-05, Vol. 52, 138-139. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1856-05_52_5/page/138/mode/2up. Erişim Tarihi: 10.12.2023; BOA, *Y.PRK.MF.*, 2/82.

⁵³ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/15-23.

⁵⁴ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 471.; BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/31; BOA, *Y.PRK.MF.*, 5/20.

⁵⁵ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/54, 1-2-3.

fen bilimleri ve din bilimleri dersleri birlikte verilerek öğrencilere evrensel bir görüş kazandırıldığı gibi birçok farklı dil öğrenmeleri de sağlanıyordu.

Tablo 3: 1872 Yılı Harput Teoloji Koleji Ders Müfredatı.⁵⁶

Sınıf	Dersler
1.	<i>İnciller ve Tevrat'ın ilk beş kitabı, Sinoptik, Cebir, Fizyoloji, Tefsir, Ermenice Okuma-Yazma, Arapça Harfli Türkçe (Osmanlıca), İmla.</i>
2.	Vahiy Kitabı, Geometri, Astronomi, İşaya Kitabı, Tefsir, Daniel Kitabı, Retorik (Klasik Ermenice), Hıristiyanlığın Delilleri (Türkçe), Doğa Felsefesi
3.	Teoloji, Ahlak Felsefesi, Zihin Felsefesi, Tefsir, Rasullerin İşleri Kitabı, Pavlos'un Mektupları
4.	Kilise Tarihi, Vaaz Sanatı, Mantık, Havarilere-Romalılara-Yahudilere Mektuplar, Tefsir, Yuhanna İncili, Papazlık Teolojisi.

Tablo 4: 1904 Yılı Harput Teoloji Koleji Ders Müfredatı ve Ders Hocaları⁵⁷:

Ders Hocası	Dersler	Yıllık Toplam Ders Saati
Mr. Knapp	<i>Hıristiyanlık Doktrini, Hıristiyan Kilisesi Tarihi</i>	500 saat
Mr. Dr. Barnum ve Carey	Din Felsefesi, Dinler Tarihi,	100 saat
Mr. Carey	Teoloji, Eski Ahit Tefsiri, Eski Ahit'e Giriş	224 saat
Müdür Mr. Riggs	Yeni Ahit Tefsiri, Yeni Ahit'e Giriş	480 saat
Ps. Asadur Yeghoyan	Yeni Ahit Teolojisi	8 saat

Teoloji kolejlerinde derslerin yanında farklı etkinlikler de yapılıyordu.⁵⁸ Bu etkinlikler öğrencileri dini anlamda yetiştirdiği gibi milliyetçilik ve bağımsızlık fikirlerini de önemli derecede benimsemelerini sağlamıştır.

Misyoner okullarında teorik derslerin yanında uygulamalı derslere de önem verilmiştir. Ayrıca Protestanlık öğretimin yanında dünyevi dersler ve pratikler de müfredatta yer almaktaydı. Bunun yanında resim, müzik ve mesleki becerileri geliştirecek derslerde

⁵⁶ Ayşe Aksu, *Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900)*, 340.; Ayrıca bkz: Reports of The ABCFM. (1876) "Eastern Turkey, Seminaries and Schools", Boston 1876, 39. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264924&seq=625>. Erişim Tarihi: 12.12.2023.

⁵⁷ "The Eastern Turkey Theological Seminary at Harpoot", The Missionary Herald, Edward F. Carey, August 1906, Vol. 102-8, s. 375. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1906-08_102_8/page/374/mode/2up. Erişim Tarihi 14.12.2023.

⁵⁸ Ayşe Aksu, *Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900)*, 195.

verilmekteydi. Okullarda genel olarak verilen dersler şunlardı⁵⁹: Okuma, Türkçe, İncil, Teoloji, Ermeni Tarihi, Ermenice, Medeniyetler Tarihi, Dünya Tarihi, Gramer, Coğrafya, Cebir, Fen, Geometri, Fizyoloji, İngilizce, Yahudi Tarihi, Matematik, Astronomi, Fransızca, Tercüme, Rumca, Mantık, Politik Ekonomi, Felsefe, Ahit, İsa'nın Hayatı, Edebiyat Okumaları, Kimya, Ahlak Felsefesi, Amerikan Dili, Uluslararası Hukuk, Türk Hukuku, Mantık, Osmanlı Tarihi, Jeoloji, Botanik, Öğretmenlik, Psikoloji, Pedagoji.⁶⁰ Amerikan misyonerlerinin açmış olduğu bazı yüksekokullarda Türkçe, İngilizce, Rumca, Fransızca ve Ermenice olmak üzere beş dil öğretiliyordu.⁶¹

2. Bitlis İstasyonunda Misyoner Okulları ve Faaliyetleri

2.1. Bitlis İstasyonunun Kurulması ve Okulların Açılması

“Bitlis İstasyonu” merkezi Harput olan “Doğu Türkiye Misyonu” içinde yer almıştır. Bitlis vilayeti geniş sınırları, dağlık yapısı ve yoğun Ermeni nüfusu sebebiyle misyonerler için müsait bir çalışma ortamına sahipti. Bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir öneme sahip olan Bitlis, Doğu Anadolu'nun merkezî platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhıydı. Yılın her mevsimi hareketli ve sevkiyat için müsait olan Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolu üzerinde bulunan Bitlis vilayeti, bu özelliğinden dolayı Ermeni komitelerinin Van'dan sonra en fazla önem verdiği bölge idi. Ermeni komitelerinin barınma ve saklanma yeri olarak seçtikleri Muş ve Taleri (Sason) gibi yerler de Bitlis vilayetinde bulunuyordu. Yoğun nüfusu ve dağlık yapısı itibarıyla ayaklanmalara ve gizlenmeye uygun olan Bitlis bölgesi, misyonerlerin de ilgisini çekmiştir. Ermeni komiteleri, teşkilatlarını tayin ve idare maksadıyla en önemli adamlarını ve murahhaslarını, Ermeni patrikhanesi de en kıymetli papazlarını ve ruhanî reislerini bölücü faaliyetler için Bitlis'e gönderiyordu. Bu sebeple Bitlis vilayeti, Board misyonerleri tarafından önemsenmiş ve burada yoğun bir çalışma yapılmıştır.⁶²

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra vilayet olarak teşkil edilen Bitlis; Merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkil 17 kazayı içine alan bir vilayetti. Eldeki kayıtlara göre Bitlis vilayetinde XIX. yüzyılda Ermenilerin yoğun bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 1892/93 Bitlis Vilayet Salmamelerine göre Bitlis'te (Bitlis, Muş,

⁵⁹ “Boys' School at Van”, The Missionary Herald, Dr. George Clayton Reynolds., November 1883-11, Vol. 79, 451-452. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-11_79_11/page/450/mode/2up. Erişim Tarihi 14.12.2023 ; “Boys' School at Van”, The Missionary Herald, Dr. George Clayton Reynolds., May 1886, Vol. 82-5, 185. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1886-05_82_5/page/184/mode/2up. Erişim Tarihi 14.12.2023.

⁶⁰ Ayşe Aksu, *Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900)*, 323.; “The Work at Aintab”, The Missionary Herald, Andrew Fuller, March 1902, Vol. 98-3, 111. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1902-03_98_3/page/110/mode/2up. Erişim Tarihi: 16.12.2023.; Ayrıntılı bilgi için bkz: “Girls' Schools in Turkey, Number Two: Aintab Female Seminary, Life and Light”, June 1878, Vol. 8, 168.

⁶¹ “St. Paul's Institute, Tarsus”, The Missionary Herald, Thomas D. Christie, February 1904-2, Vol. 100, 49-52. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1904-02_100_2/page/50/mode/2up. Erişim Tarihi: 17.12.2023.; Dilşen İnce Erdoğan, *Van Emeni İsyancıları*, 103-104.

⁶² “Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi ihtilaliyesi”, 228.

Siirt, Genç) 204.949 Müslim, 102.352 Ermeni ve 11.701 diğer olmak üzere toplam 319.002 kişi yaşamaktaydı. İmparatorluğun en yoğun Ermeni nüfusunun bulunduğu Bitlis Merkez sancağında, 44.460 Müslüman, 30.445 Ermeni yaşıyordu. Bu bilgiler ışığında Ermeniler, toplam nüfusun %35'ni teşkil etmekteydi. 1914 yılı nüfus sayımında ise Bitlis vilayetinin nüfusu: Müslim 309.000, Ermeni 117.492, diğer 9.988 olmak üzere toplam 437.479 kişidir⁶³. Ermeni nüfus yoğunluğuna bağlı olarak Bitlis'te Ermenilere ait birçok dini kurum ve yapı bulunmaktadır. İşte bu yoğun Ermeni nüfusu misyonerlerin aşırı ilgisini çekmiş ve Bitlis'in çalışma alanı olarak seçilmesinde önemli etken olmuştur.

Bitlis vilayetine birçok Board misyoneri ailesiyle birlikte gelerek yerleşmiş ve uzun yıllar burada görev yapmıştır. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Bitlis İstasyonu 1858 yılında açılmış ve ilk olarak George Cushing Knapp Bitlis bölge sorumlusu olarak atanmıştır. Ailesiyle birlikte Bitlis'e gelip yerleşen G.C. Knapp'ın eşi Alzina M.C. Knapp, kızı Grace Higly Knapp ve oğlu George Perkins Knapp⁶⁴ da bölgede uzun yıllar misyoner olarak görev yapmışlardır. Ayrıca Royal Meriman Cole, Charlotte E. Ely ve kardeşi Mary A.C Ely⁶⁵ Bitlis İstasyonu'nda uzun yıllar görev almış etkin misyonerlerdir. Bitlis'e ilk gelen Board üyesi George Cushing Knapp'tır. Mr. Knapp 1858'de Bitlis'e gelir gelmez hemen çalışmaya başlamış ve erkekler için kendi evinde bir sınıf oluşturmuştur. Bu sınıfta 30-40 kişiden oluşan erkeklerle akşamları ders vermeye başlamıştır.⁶⁶ Bu derslere gençler yoğun olarak katılmışlardır.⁶⁷ Aynı şekilde Mrs. Knapp da kadınlar ve kızlar için günlük ders verme sınıfları oluşturmuştur.⁶⁸ Misyonerler Bitlis'te ilk eğitim kurumunu 1860 yılında açmıştır. Hersan Mahallesinde bir Protestan Kız Rüştüye Mektebi resmi (ruhsatlı) olarak eğitime başlamıştır. Bu kız mektebinin yanına 1862 yılında bir de Protestan Erkek Rüştüye Mektebi açılmıştır.⁶⁹ Bitlis'te sadece 1860 yılında padişah fermanı ile açılan kız mektebi ruhsatlı olup bunun haricinde Bitlis'te sonradan açılan tüm misyoner okulları ruhsatsız olarak faaliyet göstermiş ve uzun yıllar eğitimlerine böyle devam etmişlerdir.⁷⁰

⁶³ Davut Kılıç, *Salnamelere Göre Vilayat-ı Sittede Dini ve Etnik Dağılım*, (Ankara: 2017), 184-194.

⁶⁴ Digital Library For International Research, American Board Memorial Book, Memorial records for George P. Knapp, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17182>, Erişim Tarihi: 26.05.2022

⁶⁵ Digital Library For International Research, American Board Memorial Book, Memorial records for Charlotte E. Ely and Mary A.C Ely, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>, Erişim Tarihi: 26.05.2022.

⁶⁶ Grace Higly Knapp, *The Trajedi Of Bitlis*, 99-100.

⁶⁷ "Bitlis, Eastern Turkey", The Missionary Herald, Mr. Knaap, January 1883-1, Vol. 79, 8. "Some Out-Stations of Bitlis", The Missionary Herald, Mr. Knapp and Miss Charlotte Ely, March 1883-3,104. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-03_79_3/page/104/mode/2up. Erişim Tarihi: 08.12.2023.

⁶⁸ Grace Higly Knapp, *The Trajedi Of Bitlis*, 99-100.

⁶⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 341.

⁷⁰ BOA, *DH. TMİK-M.*, 95/31-1.

Tablo 5: 1866 yılında Bitlis İstasyonunda Bulunan Okullar ve Öğrenci Sayıları.⁷¹

STATIONS AND OUT-STATIONS.	Native Helpers.				Churches.			Congregations and Sabbath Schools.					
	Pastors.	Licensed preachers.	School teachers.	Other helpers.	Total.	Number of churches.	Received on profession of faith this year.	Total members.	Number of members from the first.	Preaching places.	Average Sabbath con- gregations.	Number of Sabbath schools.	Scholars in Sabbath schools.
Bitlis, (station,)	1	2	..	3	1	2	7	7	2	62	1	75
Moosh,	1	18	..	18
Havadoric,	1	15
Yenialoo,	1	10
Diarbekir, (station,)	1	1	2	1	5	1	2	101	133	1	280	1	270
Cutterbul,	1	1	13	23	1	65	..	55
Hince,	1	..	1	1	20	1	15
Chermook,	1	1	22	1	20
Arcana,	1	1	15
Karabash,	1	1	30	..	30
Derik,	1	1	1	15	1	18
Hazro,	1	1	12
Kaabakeoy,	1

1868 yılında Bitlis'e gelen Charlotte E. Ely ve Mary A. Ely kardeşler, 1870 yılında Bitlis'te bir Protestan Kız Mektebi (Mount Holyoke Kız Okulu) inşa ederek eğitim faaliyetlerine başlamışlardır. Ely⁷² kardeşlerin açtığı bu okul, bölgede açılan en eski kız okullarından biri olma özelliğine sahiptir. Bölgedeki birçok Ermeni kız çocuğunun eğitim gördüğü bu okuldaki mezun olan kızlar, sonraki yıllarda Amerika ve Avrupa'ya giderek orada eğitimine devam etmiştir. Bitlis'e gelip önemli çalışmalar yapan diğer bir misyoner ise Royal Merriman Cole'dır. Bitlis'e 1884 yılında ailesiyle birlikte gelen Cole, Amerikan okullarında uzun yıllar öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır.⁷³

Amerikalı misyonerler Bitlis'te yaptıkları faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde Board Merkezine rapor etmişlerdir. Bayan M. A. C. Ely Kasım 1885'te Bitlis'teki okulları ve Bulanık, Havadarık ve diğer istasyonlara yaptığı çeşitli ziyaretler hakkında şunları yazmıştı⁷⁴:

“Geniş bir alana açılmaya hazırız. Mezun ettiğimiz genç kadınlardan ikisinin aynı anda hizmete başladığını eklemeliyim - biri Bitlis'te büyük bir gündüz okulunda öğretmen olarak ve biri Dsaag köyünde İncil okuyucusu kadın ve kızların öğretmeni olarak görev yapıyor. Havadaric'in Suiamerg dağ köyünü ziyaret ettim. Suiamerg'de, gelen kadın ve çocuk kalabalığıyla uzun uzun samimi konuşmalar yaptık... Ertesi günü Havadaric'te ev ev gezerek geçirdik. Her yerde samimi ve minnettar bir selamlama bulduk. Buradaki dört kızdaki çok memnundum. Buradaki dört kız bizimle birlikte Bitlis'teki okula döndü. Dün Havadaric'te

⁷¹ Annual Reports of The ABCFM, “Meeting Held At Buffalo”, New York, September 23-27, 1867, Cambirdge 1867, 78-79. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo.31924079429092&seq=871>. Erişim Tarihi: 12.11.2023; Ayrıca bkz: Gülşen Akkoyun Özlü, “Amerikan Board Misyonerlerinin Ergani'deki Faaliyetleri”, Cumhuriyeti 100. Yılında Ergani: Osmanlı'dan Cumhuriyete, Editör: Oktay Bozan vd., (Bursa: 2023), 95-108.

⁷² <http://www.dliir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2022.

⁷³ BOA, DH. TMIK-M, 2/78-1.

⁷⁴ “*Bitlis And Out-Station*”, The Missionary Herald, Bayan M. A. C. Ely, March 1886, Vol. 82-3, 101. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1886-03_82_3/page/100/mode/2up. Erişim Tarihi: 14.12.2023

kadınlara yönelik genel kurul toplantısı yaptıktan sonra Derkevant'a geldik. Bugün Muş'un birkaç mil ötesindeki Hartsore köyüne gitmeyi planlıyoruz.”

1860'lı yıllardan başlayarak 1900 yılına kadar Bitlis'te çoğu ruhsatsız olmak üzere 50'ye yakın Protestan mektebinin açıldığı ve bu mekteplerin yoğun faaliyet gösterdiği Bitlis valiliğinin sadarete gönderdiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁷⁵ 1890'lı yıllarda yaşanan Ermeni olayları II. Abdülhamid'i bir dizi önlem almaya yönlendirmiştir. Maarif Nezareti'nin verdiği emir üzerine Bitlis Maarif Müdürlüğü bu mekteplerle ilgili kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Bitlis vilayetinin hazırlayıp sadarete gönderdiği raporda; Bitlis vilayetinde elliye yakın Amerikan okulunun bulunduğu, bu okullarda okutulan kitapların tamamının yasaklı neşriyatlardan ibaret olduğu, bu okullarda Ermeni öğrencilere menfi ve ülkeye düşmanlık yapacak tarzda eğitim verildiği ifade edilmiştir. Raporunda ayrıca Amerikalı misyonerlerin bu okulları, kendi konsoloslukları gibi addettikleri, okullarda yatılı ve gündüzlü olmak üzere sürekli tebliğ yaptıkları, devletin belirlemiş olduğu müfredat yerine, misyonerlerin kendi müfredatlarını uyguladıkları belirtilmiştir. Bitlis valiliğinin okullardan istenen belgeler ve öğrenci listelerinin kendilerine verilmediği ve bu okullara cezai müeyyide uygulanmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁷⁶ Bunun üzerine Maarif Nezareti ve Dâhiliye Nezareti ruhsat konusunda sıkı tedbirler almaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak misyonerler okullarına Ruhsat alabilmek için resmi başvuru yapınca vahim manzara ortaya çıkmıştır. Misyonerler davaları için Bitlis'in en uzak Ermeni köylerine bile okul açmışlardı ve bu okullar yıllarca gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüştü. Bitlis misyoner okulu müdürü R.M. Cole'ın Ekim 1897 ve Mayıs 1901 yıllarında Bitlis Valiliği'ne ruhsat almak için verdiği dilekçelerde bu durum gün yüzüne çıkmıştır. Cole'nin yaptığı başvuruda; Taş Mahallesi'nde kız iptidai, Kızılmescit Mahallesi'nde erkek iptidai, Hersan Mahallesi'nde 30 seneden beri faaliyette olan kız ve erkek mektebi⁷⁷, Kultik köyünde erkek ve kız iptidai, Tatvan karyesinde erkek iptidai ve Paşın erkek iptidai mektebinin yıllardır ruhsatsız eğitim yaptığı belirtiliyordu. M.R. Cole, bu okullarda kendi müfredatlarını uyguladıklarını belirterek, kendine bağlı tüm bu okullar için Maarif Nezareti'nden ruhsat talep etmiştir.⁷⁸ Ayrıca Hersan Mahallesi'nde yer alan misyonerlere ait kampüs içerisinde misyonerler tarafından açılmış olan bir de yetimhane bulunuyordu. Bu yetimhanede Ermeni öğrenciler kalmakta ve misyoner okullarında eğitim görmekteydi. Yapılan başvuruda bu yetimhane için de ruhsat talebinde bulunuluyordu.⁷⁹

2.2. Bitlis İstasyonunda Bulunan Okullar ve Eğitim Öğretim Faaliyetleri

Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Bitlis'te de her tür ve dereceden okul açan misyonerler, uyguladıkları müfredat, okuttukları dersler, yurt dışından ve yurt içinden getirdikleri kitaplar ve okullarda görev alan Amerikan ve yerli dediğimiz Ermeni öğretmenler ve yardımcılarını ile kendi misyonları için çok başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.

⁷⁵ BOA, DH. TMİK-M, 95/31-1.

⁷⁶ BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT), 259/7.

⁷⁷ BOA, MF. MKT, 385/34.

⁷⁸ BOA, DH. TMİK-M., 95 / 31.

⁷⁹ BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 38/16.

Yukarıda da zikredildiği gibi Bitlis İstasyonunda resmi izin almaksızın en ücre köylerde bile okul açan misyonerler, Ermenileri kendi emelleri ve hedefleri doğrultusunda eğitmiş ve yönlendirmiştir.

Tablo 6: Maarif Nezareti'nin 6 Şubat 1898 Tarihinde Padişaha Sunduğu Cetvelde Bitlis Vilayetinde Yer Alan Yabancı Mektepler.⁸⁰

S.N	Uyruğu	Resmi Ruhsat	Açılış Tarihi	Mektebin Yeri ve İsmi	Kaza	Liva
1	Amerika	Ruhsatsız	1883	Hersan erkek mektebi	Bitlis	Bitlis
2	“	Fermanlıdır	1860	Hersan kız mektebi	“	“
3	“	Ruhsatsız	1872	Kultik iptidai erkek mektebi	“	“
4	“	Ruhsatsız	1883	Kultik iptidai kız mektebi	“	“
5	“	Ruhsatsız	1880	Pabşin erkek mektebi	“	“
6	“	1308 Ruhsatlıdır	1878	Tuğ erkek mektebi	“	“
7	“	Ruhsatsız	1880	And erkek, kız ve sıbyan mektebi	“	“
8	“	Ruhsatsız	1888	Pak erkek ve kız mektebi	“	“
9	“	Ruhsatsız	1888	Soğanlık Protestan erkek mektebi	Ahlat	“
10	“	Ruhsatsız	1875	Sorğunlu Protestan erkek ve kız mektebi	“	“
11	“	Ruhsatsız	1870	Ağaç Protestan erkek ve kız mektebi	“	“
12	“	Ruhsatsız	1868	Pırğus Protestan erkek ve kız mektebi	“	“
13	“	Ruhsatsız	1883	Şebka Protestan erkek mektebi	Siirt	“
14	“	Ruhsatsız	1883	Şebka Protestan kız mektebi	“	“
15	“	Ruhsatsız	1871	Garzan Protestan erkek ve kız mektebi	Garzan	“
16	“	Ruhsatsız	1871	Rıdvan Protestan sıbyan mektebi	Rıdvan	“
17	“	Ruhsatsız	1860	Muş Protestan erkek mektebi	Muş	“
18	“	Ruhsatsız	1885	Muş Protestan kız mektebi	“	“
19	“	Ruhsatsız	1870	Muğırnik Protestan sıbyan mektebi	“	“

⁸⁰ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 172/33, 2-4.

20	“	<i>Ruhsatsız</i>	1872	Sirgovank erkek ve kız mektebi	“
21	“	<i>Ruhsatsız</i>	1862	Hovadrik erkek ve kız mektebi	
22	“	<i>Ruhsatsız</i>	1870	Şeyh Yakub erkek ve kız mektebi	Bulanık
23	“	<i>Ruhsatsız</i>	1862	Yoncalu erkek ve kız mektebi	“
24	“	<i>Ruhsatsız</i>	1887	Liz Protestan erkek ve kız mektebi	“

Bu okulların yanı sıra Bitlis’te birçok okul olduğu bilinmektedir ve bunlar sadece bazı raporlarda ve yazışmalarda zikredilmektedir. Bu okullar da diğerleri gibi ruhsatsız ve denetimsiz olarak eğitim faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bitlis Valiliği’nin yapmış olduğu incelemelerde Bitlis merkez Sindiyân köyünde kız ve erkek mektebi,⁸¹ Mahallebaşında erkek iptidai mektebi, Bitlis Por mektebi, Bitlis Perğo kız ve erkek mektebi,⁸² Bitlis Babü Şebat erkek mektebi, Ahlat Sanğağ mektebi, Muş Purut mahallesinde kız yatılı ve gündüzlü mektebi, Muş Derkevank Köyü kız ve erkek iptidai mektebi,⁸³ bulunuyordu. Bitlis Valiliği tarafından bu okullarda yapılan teftişlerde birçok yasaklı kitap, harita ve neşriyatın olduğu tespit edilmiştir.⁸⁴

Misyonerlerin Bitlis’te açtığı ve ruhsatsız olan en önemli eğitim kurumlarından biri de Bitlis Erkek Yüksek Okulu’ydu (1881-1922). Misyonerlerin birinci önceliği kendi misyonlarını benimseyecek ve üstlenecek öğretmen ve vaiz gençleri yetiştirmektir. Bu amaçla Bitlis sancağında 1881’de bir yüksekokul açılmıştır. Van İstasyonunda görev yapan Misyoner Dr. Raynolds, okulun amacını ve okulla ilgili gelişmeleri şu şekilde anlatmaktadır⁸⁵:

“Okulun ilk amacı gençleri öğretmen ve vaiz yetiştirmek; ancak Bitlis Koleji’nde bu alanda çalışacak adayların yetiştirilmesine karar verildiğinden buraya az sayıda ve iyi öğrenci alınması gerekiyor çünkü bu bölgede henüz neredeyse hiç dış istasyon yok... Okulun ikincil ama yine de önemli bir amacı, şehirden gündüzlü öğrenciler almak, onları tamamen iyi bir okulun teşvikiyle çekmek ve böylece onları doğalarının bu yönlerini geliştirmek için hesaplanan ahlaki ve dini etkiler altında tutmaktır. Onları dünyada faydalı, ahirette ise mutlu olacak şekilde donatmaktır. Ama öğrencileri bizden uzak tutmak için gösterilen çabalarda az değil. Ermeni okulları da var ama biz sadık ve fedakâr çalışmalarımızla başarılı olacağız.”

⁸¹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)*, 2460/7.

⁸² BOA, *Y.PRK.MF.*, 5/20.

⁸³ BOA, *Y.EE.*, 102/38.

⁸⁴ BOA, *DH.MKT.*, 2460/7.

⁸⁵ “Boys’ School At Van” Dr. Raynolds The Missionary Herald, May 1886, Vol. 82-5, 185, https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-11_82_5/page/184/mode/2up. Erişim Tarihi: 14.12.2023.

Bu yüksekokulun 30-40 yatılı öğrenci kapasiteli yatılı bir bölümü, bir ortaokul kısmı vardı⁸⁶. Bu yüksek okul 1881’de eğitime başlamış ve Bay George C. Knapp ile karısı Bayan Alzina M.C.Knapp’ın⁸⁷ himayesinde faaliyetlerine devam etmiştir.⁸⁸ Bu okul açıldığı ilk sene 1881 yılında 100 öğrenci ile eğitime başlamıştır⁸⁹. Yıllar içerisinde öğrenci sayıları⁹⁰ değişiklik gösterse de bu okul misyonerlerin istediği yapıda birçok öğretmen ve vaiz mezun ederek kendi amaçlarına hizmet yolunda sahaya sürmüşlerdir⁹¹. Birinci Dünya Savaşı başlayınca yaşanan olaylardan dolayı misyonerler de Bitlis’i terk etmiş ve resmi olarak Bitlis Erkek Yüksek Okulu 1922 yılında kapanmıştır.⁹² Bitlis’te, Board İstasyonu kuruluşu olan 1860 yılından 1914 yılına kadar, her türden ve seviyeden (tespit edilebildiği kadar) 50’ye yakın okul açılmış, bu okullarda binlerce öğrenci eğitim görmüştür.⁹³

Kasım 1890’da Bitlis’e gelen İngiliz gezgin ve seyyah Isabella L.Bird, Bitlis ile ilgili anılarında misyonerlerden ve eğitimlerinden şöyle bahsetmekteydi:

“Protestan Ermenilerin 400 kişiye yakın bir cemaati ile birlikte etkili bir kiliseleri, kız ve erkek öğrencileri için de büyük bir yatılı okulları var şehirde. Ben bu şehre özellikle iki Amerikalı Bayan (Ely kardeşler) misyonerleri ziyaret için geldim. Burada iki bayan misyoner yüksek düzeyde eğitilmiş ve bir o kadar da başarılılar. Sorumlu oldukları okulun elli yatılı elli de gün içerisinde gelen kız öğrencileri vardı. Ayrıca okula bağlı hemen bitişiğinde bir de anasınıfı mevcuttu. Yetiştirdikleri bayan öğrencilerin çoğu kimsenin cesaret edemeyeceği ve gidemeyeceği dağ köylerine dönerek, Bitlis’teki okuldan edindikleri nazik ve hürmetkâr anlayış ile oraları tatlandırmışlardı”.⁹⁴

Misyoner okullarında Amerikalı misyonerlerin yanında genelde Ermeni yardımcıları öğretmen olarak görev yapmaktaydı. 1897 yılında R.M. Cole tarafından Bitlis Valiliğine verilen arzuhalde Bitlis Taş Mahallesi’nde bulunan erkek ve kızlara mahsus

⁸⁶ “*Story of Bitlis Station, Koordistan*”, The Missionary Herald, Royal M. Cole, September 1892-9, Vol. 88, 359-360. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1892-09_88_9/page/360/mode/2up. Erişim Tarihi: 11.12.2023., Okulun 1881’de kurulduğu ayrıca yılsonu raporlarında da belirtilmiştir. Bkz. Annual Reports of The ABCFM, “*Eastern Turkey Mission, The Stations*”, Boston 1891, 42. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo.31924079429100&seq=708>. Erişim Tarihi: 18.11.2023.

⁸⁷ George C. Knapp, Board Merkezine yazdığı raporda bu okul için şu ifadeleri kullanıyordu: “*Bayan Knapp ve ben, okulumuzdaki elli çocuğun eğitimine devam ediyoruz. Bunların yirmi ikisi yedi istasyondan yatılı olarak geliyor. İkisi, öğrenme konusunda çok hızlılar ve arkadaşlarına örnek oluyorlar.*” “High School at Bitlis”, The Missionary Herald, George C. Knapp, August 1882-8, Vol. 78, 313.

⁸⁸ “*High School at Bitlis*”, The Missionary Herald, George C. Knapp, August 1882-8, Vol. 78, 313. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1882-08_78_8/page/312/mode/2up. Erişim Tarihi: 26.11.2023.

⁸⁹ Royal M. Cole, *Story of Bitlis Station*, 360.

⁹⁰ George C. Knapp, *High School at Bitlis*, 313.

⁹¹ Royal M. Cole, *Story of Bitlis Station*, 360.

⁹² Annual Reports of The ABCFM, “*Near East Institutions, Educational and Social*”, The Missionary Herald, Boston 1921-1922, 81. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082374508&seq=73>. Erişim Tarihi: 17.12.2023.

⁹³ İdris Yücel, “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması” (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi: 2005), 153.

⁹⁴ Isabella L. Bird, *Journeys In Persia And Kurdistan*, C.2, (London: 1891), 354.

büyük rüşdiye derecesinde olan mektebin erkek kısmının muallimleri: Simon Serkisyan, Mihran Gabriliyan, Armenak Saroyan, Karekiş Demirciyan; kız kısmının muallimleri: Soğın Taşçıyan Serpuhu Tınaptaş, Rabeka Binti Avadis Demirciyan, Ankin Dorohyan ve Engin Şişmanyanyan için çalışma izinlerinin (şehâdetnâmeler) tasdik edilmesini ve Lisan-ı Osmanî Dersi için devlet tarafından bir muallim tayin edilmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine öğretmenlerin çalışma izinleri onaylanmış ama Osmanlıca Dersi için muallim tayini yapılamamıştır.⁹⁵

Bitlis'teki Amerikan Board okullarında okutulan dersler ve içerikleri ile ilgili Mr. Knapp önemli bilgiler veriyordu⁹⁶:

“Tüm okullarda yıl boyunca sürdürülen ve incelemeye alınan çalışmalar, Okuma, Geometri, Fizyoloji, Ermeni Tarihi, İngilizce, Türkçe ve Vokal müziğin yanı sıra günlük talimatların verildiği İncil'e kadar tüm ortak dalları içeren dersler verildi. Küçük öğrencilere göre çok fazla ders olması nedeniyle, Cuma günleri çocuklarla özel ilgilenildi ve özel çalışmalar yapıldı. İlkokul öğrencileri için yapılan bu eğitim faaliyetleri beklenmedik derecede iyi sonuçlar verdi. Burada eğitilen öğrenciler yılsonunda bir gösteri yaptılar ve özellikle basit emirleri doğru tekrarlamada ve insan fizyolojisine ilişkin soruları hiç hata yapmadan yanıtladılar. Çarşamba, günleri ise dua toplantıları yapılıyor. Bu toplantılarda dini gerçekler hepsinin zihnine yerleştiriliyor. Bu tilavetlerin yanı sıra beyanatlar, kompozisyonlar Ermenice ve İngilizce olarak öğretiliyor. Bu okullarda öğrencilerin tamamı başarılı oldular. Ebeveynlerin birçoğu şunları ifade etti: kendilerini son derece tatmin edici bir şekilde oğullarının kaydettiği ilerlemeden son derece memnunlar.”

Tablo 7: Bitlis Taş Mahallesi'nde Bulunan Amerikan Lisesi'nin 1889-90 Ders Yılındaki Müfredatı Şöyledir:

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
1	Fizikî Coğrafya	Aritmetik, Cebir	Tarih	Aritmetik
2	Muhasebe	Coğrafya	Cebir	Gramer (Ermenice)
3	İngilizce Retorik	İngilizce	Eski Grameri	Ermenice Coğrafya
4	Türkçe İncil	Gramer (Ermenice)	(Er-Astronomi	İngilizce
5		Türkçe	İngilizce	Ahd-i Cedid Tarihi

Bitlis'teki bu okulun ikisi Amerikalı, dördü Ermeni olmak üzere toplam altı öğretmeni vardı ve 1889-90 ders yılında bu okulda 52 öğrenci eğitim görüyordu.⁹⁷

⁹⁵ BOA, MF.MKT., 385/34.

⁹⁶ “Bitlis. (Near Lake Vau.) Letters From The Native Helpers”, Mr. Knapp, The Missionary Herald 1867-10: Vol 63, 305. https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1867-10_63_10/page/804/mode/2up. Erişim Tarihi: 14.11.2023.

⁹⁷ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 472.

Amerikan misyoner okullarında okutulan ders kitapları, genellikle yurt dışından getirilip kaçak olarak Osmanlı topraklarına sokulmaktaydı. Ayrıca misyonerlerin bazı vilayetlerde (Harput gibi) gizli ve ruhsatsız olarak açtıkları matbaalarda bu yasaklı kitaplar basılıp diğer istasyonlara ihtiyaçları kadar dağıtılıyordu. Bitlis'te misyoner okullarında ihtiyaç duyulan ve okutulan kitaplar Doğu Türkiye Misyonu merkezi olan Harput'taki Amerikan Kolejine bağlı matbaada basılarak gönderiliyordu.⁹⁸ Amerikan Board raporlarına göre Harput istasyonunda basılan ve diğer istasyonlara dağıtılan kitap ve gazeteler şunlardı⁹⁹:

“Avedaper (Haftalık Gazete), (Çocuk Aylığı), Coğrafya, Küçük Oktavo, Yusuf'un Tarihi, Büyük Gerçekler, İlahi Kitabı, Açıklamalı İnanç, Hohannes Vartabed'e cevap, Yabancılar Meditasyonları, Mesih'e inanmak nedir, Ermenice, Elçilerin İşleri Üzerine Yorum, Ailelere Mektuplar, İlk Okuyucu, Çocuklar İçin Vaaz, Zarif Davet, On Emir (Geniş Sayfa), Angelephororal (Haftalık Gazete), İlk Adım (Dosya), Prens ve Misafiri (Kitap), Çocuğun Okuma Kitabı, Quarto (Çocuk Aylığı), Ruhun Değeri (Kitap), Öyle Ölmeyi Düşünmek Yok (Kitap), Kurtulmak mı istiyorsunuz?”

Osmanlı yetkilileri bu işin farkında olup Maarif Nezareti vasıtasıyla yasaklı kitaplar hakkında bazı zamanlarda Amerikan konsolosluğuna uyarıda bulunmuştur. Ayrıca bu kitapların denetlenmesi ve yasaklı olanların toplatılması için valiliklere de birkaç defa emir göndermiştir.¹⁰⁰ Misyoner okulları konusunda işi sıkı tutan Osmanlı yöneticileri, 21 Ağustos 1894 tarihinde Maarif Nezareti kanalıyla bir emir yayımlamıştır. Yayınlanan bu emirde misyoner okullarında din dersleri haricindeki tüm derslerin Osmanlı lisanı ile yapılması belirtilmiştir. Osmanlının aldığı bu karara rağmen misyoner okullarında bu duruma pek uyulmadığı; derslerin İngilizce ve Ermenice okutulduğu görülmüştür.¹⁰¹ 1903 yılında Bitlis Maarif Müdürü Ali Vefa'nın Maarif Nezareti'ne göndermiş olduğu bir raporda misyoner okullarında okuyan öğrencilerin tamamının Bitlisli Ermeni vatandaşlardan oluştuğunu ve derslerin genelde Ermenice işlendiği bildirilmiştir.¹⁰²

2.3. Misyonerlerin Çalışmaları Sonucunda Bitlis Vilayetinde Yaşanan Ermeni Olayları ve İsyanları

Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Board misyoner okulları ve kamu hizmeti sunan Amerikan Konsoloslukları bu hizmetlerinin yanında bir taraftan Hristiyanlaştırma faaliyetlerini sürdürürken bir taraftan da Osmanlı toplumunda ayrılıkçı fikirlerin uyanmasına ve gelişmesine zemin hazırlamışlardır. Osmanlı Devleti zayıflayınca XIX. yüzyıldan itibaren birçok gayrimüslim ayaklanmasına sahne olmuştur ve bu olaylarda misyonerlerin ayrı bir katkısı vardır.¹⁰³ Misyonerler buldukları bölgede her ne kadar sadece

⁹⁸ BOA, MF. MKT. 529 /19.

⁹⁹ Annual report - American Board of Commissioners for Foreign Missions (1876), <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264924&seq=625>. Erişim Tarihi: 12.12.2023.

¹⁰⁰ BOA, HR. SYS., 72/38.

¹⁰¹ BOA, MF. MKT., 385/34.; Ayrıca bkz: Gülbadı Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 472.

¹⁰² BOA, MF. MKT. 635/54.

¹⁰³ Haluk Selvi, *“Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)”* (Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: Ocak 2014),199-213.

eğitim ve öğretim faaliyetleri içerisinde bulunuyor gibi gözükmeye çalışmışlarsa da meydana gelen toplumsal huzursuzlukların ve bozulan asayişin en önde gelen nedenlerinden birisini teşkil etmişlerdir.¹⁰⁴ Bitlis'te görev yapan Amerikalı Misyoner Mr. Knapp yaptığı çalışmalar ve Ermenileri nasıl yönlendirdiği konusunu şu ifadelerle anlatıyordu¹⁰⁵:

“Bu kurtarıcı okullarda yetiştirdiğimiz ve mezun ettiğimiz kurtarıcılar Bitlis'te Muş Ovası'nda, Pulkhus ve Dsg haz köylerinde öğretmenlik ve vaizlik yaparak dinleri ve milletleri için büyük hizmetler yapmaktadırlar. Okullarda ve vaazlarda öğrencilere bizim getirdiğimiz ışığın sadece onları değil tüm Ermenistan'ı aydınlatacağını telkin ettik ve bunun sonuçlarını görmeye başladık. Yerli papazlar ve vaizler mükemmel hizmet vermekteler ve Bitlis'te bazı merkezlerde dinimize özel ilgi bulunmaktadır... Bay ve Bayan George P. Knapp Genç Hıristiyan Erkekler Derneği'nin çalışmalarını artırmış ve Bitlis şehrinin yeni bir bölgesinde düzenli bir dini hizmet kurulmuş ve iyi sonuçlar alınmıştır.”

1890 yılından itibaren Osmanlı genelinde ve Bitlis vilayetinde başlayan Ermeni isyanları ve olaylarında başka etkenler olsa da en önemli faktör yabancı devletlerin desteği ve misyonerlik faaliyetleridir. Çünkü 1820 yılında Osmanlı topraklarına, 1860 yılında ise Bitlis vilayetine gelen misyonerlerin çalışmaları meyve vermeye başlamış ve Ermeniler milliyetçi duygularla isyanlara girişmişlerdir. 1890-1896 yılları arasında Anadolu'nun hemen hemen her yerinde Taşnak ve Hınçak cemiyetlerinin başlattıkları ayaklanma hareketleri özellikle Ermenilerin yoğun olarak buldukları doğu bölgelerinde yaşanmıştır. Bitlis bu vilayetlerin başında gelmektedir.¹⁰⁶ Yabancı devletlerin desteği ve Ermeni Komitelerinin öncülüğünde 1894 yılında başlayan Ermeni ayaklanmaları 1915 yılına kadar devam etti. Osmanlı genelinde olduğu gibi Bitlis'te de misyonerlerin çalışması ve telkini sonucu Ermeni olayları baş göstermiştir. Misyoner mekteplerin yanı sıra Bitlis vilayet merkezinde İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslar da görev yapmaktadır. Bu konsoloslar misyonerlerle devamlı bir iletişim içerisinde olup her konuda birlikte hareket etmişlerdir. Anadolu'da ilk Ermeni olaylarının bu şehir çevresinde çıktığı düşünülürse konsolosların ve misyonerlerin varlığı ve işbirliği önemli bir sonuç ortaya çıkarır. Misyonerlerin ilk yıllarda karıştığı ufak tefek olaylar olsa da asıl önemli olaylar sonradan kendini göstermiştir. Muş, Batman (Sason-Talori) ve Bitlis bölgesi Ermeni isyanlarına elverişli olması sebebiyle en kanlı olaylar da burada meydana gelmiştir. Ermeni halkı arasında bölgede ilk eylemleri gerçekleştirenler Hınçak Cemiyetine mensup olan komitecilerdir. Teşkilat tertibini bu bölgede oluşturarak yetkin adamlarını bu bölgede görevlendirmişlerdir. Mihran Damadyan ve Hamparsum Boyacıyan (takma adı Murat) liderliğindeki komiteciler Sason'da bir isyan çıkardılar. Ermeni çeteleriyle bölgedeki aşiretlere saldırılar düzenleyip Müslümanları katlettiler ve mallarını yağmaladılar. Hınçak üyelerinin Behran ve Zadyan aşiretlerine saldırıp sürülerini yağmalayarak başlattığı hareket, kısa zamanda bir Kürt katliamına dönüştü. Ağustos 1894'te Ermeni silahlı

¹⁰⁴ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, 225-232.

¹⁰⁵ Annual report - American Board of Commissioners for Foreign Missions (1890-1891), Meeting Held At Pittsfield, Massachusetts, October 13-16, 1891. Published By The Board, 1 Somerset Street. 42.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264890&seq=514>. Erişim Tarihi: 18.12.2023.

¹⁰⁶ Haluk Selvi, *Amerikalı Misyoner*, 199-213.

çeteleri, Dilikan, Bekiran ve Dadikan aşiretleri üzerine saldırarak köylerde yaşayan yaklaşık 200 Müslüman'ı katletmişlerdir.¹⁰⁷ İsyanları durdurmak amacıyla yetişen düzenli askeri birlikler, 23 Ağustos 1894 tarihinde isyanın elebaşını tutuklayarak isyanı sona erdirdiler. 1893-1894 yılları arasında Bitlis ve Sason'da yaşanan olaylarda, birçok Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiştir. Bitlis Valiliği'nin yaptığı tahkikat sonucunda olayların Ermeni komitacıları ve misyonerler tarafından organize edildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁸ 1894'te gerçekleşen Sason olaylarında Amerikalı Misyoner Knapp'ın da parmağının olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁰⁹

Bitlis'te 25 Ekim 1895 tarihinde meydana gelen "Cuma Hadisesi" olayı ise bazı Ermenilerin, misyonerlerin teşvikleriyle Cuma vakti Cuma namazından çıkan ahaliye saldırmasıdır. Olaylardan önce Ermenileri, Misyoner G.P. Knapp'ın teşvik ettiği ve Ermenilerin yapacağı her türlü ihtilalde İngiltere'nin onların yanında olduğunun bilinmesi gerektiğinin zikredilmesi, konuyla ilgili önemli bir veriyi yansıtmaktadır.¹¹⁰ Bitlis vilayetinden 4 Kasım 1895 tarihinde çekilen telgrafta, P. Knapp'ın, Bitlis Ermeni ileri gelenleri ile sürekli görüştüğü ve ihtilal fikrini onlara aşıladığını, olaylar çıkmadan bir gün önce Bitlis'te bulunan Protestan Kilisesi'nde, Müslümanlara saldırmak için planlar yapıldığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Yaşanan bu olayda 38 Müslüman ve 139 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Yapılan soruşturma sonucunda misyoner Knapp'ın, Ermeni komitacılarla sürekli irtibat halinde bulunduğu ve Ermenileri isyana teşvik etmek için bölgedeki kiliselerde ve kendi evinde toplantılar düzenlediği kaydedilmiştir.¹¹² Bu olayların çıkmasında sadece Knapp değil, diğer misyonerlerin de etkin rol aldığı ortaya çıkmıştır.¹¹³

Ermeniler, Amerikalı misyonerlerin desteğiyle olaylara ve isyanlara devam etmişlerdir. Misyonerler sayesinde milliyetçilik duyguları artan Ermeni gençler, yine onların desteğiyle hem Osmanlı topraklarında hem de Bitlis vilayetinde birçok isyan gerçekleştirmişlerdir. Bitlis vilayetine bağlı Muş sancağında da birçok Ermeni isyanı gerçekleşmiş ve binlerce Müslüman masum ahali bu isyanlarda öldürülmüştür. Aralık 1895'te Muş merkezde yaşanan Ermeni isyanında Müslüman ahalden 5 kişi ölmüş, 6 kişi ise yaralanmıştır. Yine 15 Nisan 1904 tarihinde Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen Muş'a bağlı Laçikan köyü baskınında İslâm ahalden 40 kişi şehit edilmiştir. Muş'ta meydana gelen karışıklıklar bununla da sınırlı kalmamıştır. Ermenilerin Muş dâhilindeki birçok yerde Müslüman halkı hedef alan tedhiş ve terör eylemleri sonraki dönemlerde devam etmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁷ Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları* 43, (2012): 166-185.

¹⁰⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 1993), 97.

¹⁰⁹ BOA, A. MKT. MHM, 750/14-2.

¹¹⁰ Mevlüt Yüksel, *Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki*, 176.

¹¹¹ BOA, A. MKT. MHM. 694/2-1; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 98.

¹¹² BOA, A. MKT. MHM. 694 / 8.

¹¹³ BAO, A. MKT. MHM, 694/1.

¹¹⁴ Mevlüt Yüksel, *Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki*, 176

Ermeni komitaları, Taşnakların İstanbul'daki Osmanlı Bankası baskını ile Van'daki 1896 ayaklanmalarından başarı sağlayamamıştı. Bunun üzerine Sason ve Talori bölgesini yeniden seçerek ikinci bir ihtilal denemesine kalkıştılar. Taşnakların başarısız girişimlerinden sonra, Sason ve Muş bölgesine çete hareketlerini yönetmek üzere Ermeni Komita Lideri Antranik görevlendirildi. Antranik 1901 yılında bölgede büyük bir isyan başlattı. Osmanlı askeri Rus baskısı yüzünden isyana müdahale edemedi ve isyancılar kaçmayı başardı. Ruslar Antranik'in bu bölgedeki çalışmalarını yakından takip etmiş, ona silah ve mühimmat yardımında bulunmuşlardır. 1904 yılı Nisan ayında Antranik liderliğinde ikinci Sasun isyanı başlamış ve Osmanlı kuvvetleri isyanı şiddetle bastırmıştır¹¹⁵. Yine Ermeniler tarafından başlatılan Bitlis vilayetindeki en büyük isyanlardan biri de Şamiran¹¹⁶ köyünde yaşanmıştır. Sason ve Talori bölgesinden kaçarak buraya sığınan Antranik komutasındaki yaklaşık 100 kişilik bir Ermeni grubunun 13 Ağustos 1904'te kendilerini takip eden askeri birliklere ateş açmasıyla başlayan müsademedede, 1 asker şehit olmuş 6 asker ise yaralanmıştır¹¹⁷. Yine 1905 yılında Ermeni kumandanlarından Keğork/Kevorik komutasında 150 kişilik bir çetenin Ermenilere ait Muş'un Hurs köyünde toplandığını haber alan jandarma birlikleri köye gitmiştir. 22 Mayıs 1905'te Ermeni çetesiyle gerçekleşen çatışmada 4'ü rütbeli olmak üzere toplam 12 asker şehit olmuştur. Ermeni çetecilerden ise 22 kişi ölmüş ve Ermeni çetesi köylülerin de yardımıyla kaçmayı başarmışlardır.¹¹⁸

Rus kaynaklarına göre Taşnaksütyun Cemiyeti'nin 1912 yılı itibariyle Bitlis vilayetindeki üye sayısı 100.000'e ulaşmıştı. Bu teşkilatın Bitlis'teki liderleri genelde misyonerler tarafından yetiştirilen, yükseköğrenimini yurtdışında yapan, tahsili bittikten sonra memleketine dönen eğitilmiş kişilerdi. Bu teşkilatın vilayet dâhilindeki reisi Karmen, diğer adıyla Karnik'ti. Karnik, Taşnaksütyun Cemiyeti'ne girmeden önce bir papazdı, asıl adı Dacad Vartabet'ti. Taşnaksütyunun Bitlis'teki işlerini Osep Parsihyan idare ediyordu. Tam yetkiye sahip olan Osep, Bitlis'teki Osmanlı görevlilerini ziyaretten de geri kalmıyordu. Bu cemiyetin vilayetteki yönetim merkezi Muş'taydı ve cemiyet 20 komiteye, 100 alt komiteye ve 8.000 gruba ayrılmıştı. Taşnaksütyun komitesinin Bitlis'te 38, Muş'ta 190, Genç'te 5 ve Siirt'te 2 üyesi vardı.¹¹⁹ Komite üyelerinin çoğu misyoner okullarında yetişmiş Ermenilerdi. Bitlis vilayetinde Birinci Dünya Savaşına kadar Ermeniler tarafından birçok olay ve isyan gerçekleştirilmiştir. Görüldüğü gibi Misyonerlerin bölgeye gelip çalışmalara başlamasından yaklaşık 30 yıl sonra Bitlis vilayetinde Ermeni olayları ve isyanları art arda gerçekleşmeye başlamış ve yapılan tahkikatlar sonucunda bu olayların hepsinde doğrudan ya da dolaylı olarak Amerikalı misyonerlerin etkisi olduğu görülmüştür.¹²⁰

¹¹⁵ BOA, Y. PRK. UM, 68/112-11-12.

¹¹⁶ Günümüzde Bitlis/Tatvan'a bağlı Çekmece köyü.

¹¹⁷ Mevlüt Yüksel, *Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki*, 176.

¹¹⁸ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)*, 274/7- 2.

¹¹⁹ Bülent Cırık, "II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi: 2015), 347.

¹²⁰ BOA, *Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)*, 694/3-2.

Taşnakların bölgedeki faaliyetleri genel harbin çıkmasına kadar artarak devam etti. Birçok olaya ve cinayete karıştılar. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra, Tanaksütyun Komitesi, Rusya'dan gelen talimat ile Van bölgesinin idaresini tanınmış komitecilerden Van Milletvekili Viramyana, Muş ve Bitlis çevresini ise yine Van Milletvekili Vahan Papasyan'a bırakmıştı. Viramyana Van'da, Papasyan'da Muş'ta bulunarak eylemleri hazırlamaya ve yönetmeye başladılar. Ermeniler, Rus ordusunun ilerlemesinden cesaret alarak saldırıya geçmişlerdi. Özellikle Van ve Bitlis havalisinde saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Meselâ, Bitlis Valisi'nin 21 Şubat'ta Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafa göre, Haksef nahiyesindeki Ermeniler isyan ettikleri gibi Muş merkez kazasına bağlı Serveng köyünde Osmanlı askerlerine ateş açılmıştı. Bunun üzerine isyan eden Ermeni köyleri kâmilan işgal ve istinatgâhları yakılıp hayvanlarına el konuldu. Yine Muş'un Akan bucağına bağlı Kümes köyünde, bucak müdürü ve jandarmalar kaldıkları evde Ermenilerin ateşi altında 8 saat kadar kalmışlardı. İlgi çekicidir ki, bu olayda, Muş Taşnak delegesi Rupen ile Muş Taşnak reislerinden Eşro bulunmaktaydı. Aynı telgrafta, birçok köylerde Ermenilerin başkaldırdığı haber verilmekteydi. Yine 27 Şubat'ta Adilcevaş'dan Van'a giden 300 kadar Siirt gönüllüsü Arin Ermeni köyü yakınlarında saldırıya uğramış ve 8 asker şehit olmuştur.¹²¹

2.3. Bitlis İstasyonundaki Okulların Bugünkü Durumu

Bitlis'te görev yapan misyonerler, eğitim ve okul ismi altında devlet aleyhine birçok faaliyette bulunmuş ve Ermeni olaylarının çıkmasında etkin rol oynamışlardır.¹²² Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra misyonerler de doğu bölgesinde Ermenilerin sevk edilmesi ile birlikte cephe dışına çıkarılmaya çalışılmıştır. Bitlis'te bulunan misyonerlerden Mary Ely 1913 yılında,¹²³ Charlotte E. Ely ise 11 Temmuz 1915 tarihinde Bitlis'te vefat etmiştir.¹²⁴ C.P. Knapp ise evinde sakladığı Ermeni çete üyelerinin Osmanlı askerlerine ateş açarak onları şehit etmeleri sonucunda Temmuz 1915'te Bitlis'ten sürgün edilmiştir. Jandarma nezaretinde Diyarbakır'a gönderilen Knapp, yakalandığı zatürre hastalığından dolayı Kasım 1915'te burada vefat etmiştir.¹²⁵ Misyonerler Bitlis'i terk ettikten sonra Bitlis Valiliği'nin talebi üzerine burada bulunan misyonerlere ait bazı binalar ve mülkler Dâhiliye Nezareti'nin izniyle jandarmaya devredilmiştir.¹²⁶

Grace Higly Knapp, "Tragedy of Bitlis" (Mavi Kitap) isimli eserinde babası George Cushing Knapp ve annesi Alzina M. C. Knapp tarafından Bitlis'te birçok okul kurup çevrede vaaz merkezleri açtığını, Bitlis'te iki yatılı okul açıp birçok öğrenci yetiştirdiğini ve bu okullardan mezun olan Protestan Ermeni gençlerinin vilayetin her tarafına fikirlerini yaydığı ifade eder. Anne ve babasının kurdukları bu muazzam eserlere devlet

¹²¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 212-213.

¹²² BOA., *MF. MKT.*, 694/1.

¹²³ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2022.

¹²⁴ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16862>, Erişim Tarihi: 26 Mayıs 2022.

¹²⁵ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliam İddiaları (1878-1914)*, (Ankara: 2013), 324-332.

¹²⁶ BOA., *DH. MKT.* 2859/92-1.

tarafında el konulup bütün emeklerinin yok edildiğini iddia etmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ne yaparlarsa yapsınlar onların [anne ve baba Knapp] ruhu ve bıraktığı miras dünyadan asla silinemez; yeni kurulan Türkiye Devletinde ve yeni Bitlis’te yaşamaya devam edecektir. Bu küçük şehir, bir gün burayı öz vatanları olarak gören hayatta kalmış Ermeniler ve onlara yardım eden Amerikalılar tarafından yeniden inşa edilecek. Bu eğitim mirası yeniden tüm “Kürdistan”ı medenileştirecek ve Hristiyanlaştıracak. Bu miras geçmişte hiç olmadığı kadar büyük bir çalışmanın merkezi hâline gelecektir.”¹²⁷

Yine Birinci Dünya Savaşı esnasında çıkarılan Ermenilerin Sevki Kanunu doğrultusunda Ermeniler savaş alanı dışına çıkarılınca vilayette Ermeni nüfusu kalmamış ve bunlara ait gayrimüslim okulları da kapanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra, misyoner okulları sadece belirli yerlerde faaliyet göstermişlerdir ve Türkiye’de sadece İstanbul’daki Ermeni okulları kalmıştı.¹²⁸ Millî Mücadele sonrasında Ermenilerden kalan bina, arazi ve okul binalarının (Emval-i Metruke) bir kısmı mal sandığı, belediyeler ve özel idarelere devredilmiştir.¹²⁹ Günümüz itibarıyla Bitlis ilinde misyonerlere ait birçok yapının yıkıldığı bilinmektedir. Fakat ayakta kalan ya da var olan bina ve mülklerin hangilerinin misyonerlere ait olduğu tam olarak bilinmemektedir.

3. Misyoner Okullarının Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Ermeni Meselesindeki Rolü

Misyoner faaliyetlerinin genel olarak ortaya çıkardığı siyasi, toplumsal ve kültürel öğelerden biri de misyonerlerin temas kurdukları milletlerin milli duygularını işlemeleri olmuştur. Özellikle Anadolu’da Ermeniler arasındaki “Ermenilik” bilinci büyük ölçüde misyonerler tarafından verilmiştir.¹³⁰ Anadolu’da Protestanlığı yayma aşkı ile hizmet etmeyi hedefleyen misyonerler, gayretlerinin meyvesini görmek için uzun süre beklemek zorunda kalacaklarının farkındaydılar fakat hiçbir şeyin bu kutsal görevden daha önemli olamayacağını inanç olarak benimsemişlerdi. Amerikalı misyonerler, Ermeniler için açtıkları Protestan okullarında Ermeniceyi öğrenmeyi şart koşmuşlardır. Adeta unutulmuş olan ve neredeyse Ermeniler arasında bile konuşulmayan Ermeniceyi, Ermenilere Amerikalı misyonerler öğretmişlerdir. Misyonerler bu yolla Ermeniler arasında Ermenilik ruhunu canlandıracak ve o ruhu ayakta tutacak, ayrıca Ermenileri kendilerine daha çok bağlayacak bir metot olarak görmüşlerdir. Misyonerler, Ermeniceyi öğretmek milli duygularını ve cemaat ruhlarını kabarttıkları Ermeni toplumuna verdikleri eğitim, telkin ve yardımlarla Ermeni olaylarının çıkışında etkin bir rol üstlenmişlerdir.¹³¹

Board misyonerleri, Osmanlı topraklarında kurdukları eğitim sistemi, açtıkları okullar, uyguladıkları ders programları, okuttukları kitaplar ve lisanlar ile öğrencilere

¹²⁷ Grace Higly Knapp, *The Trajedi Of Bitlis*, 101-102.

¹²⁸ Mehmet Deri, *Türkiye Ermenilerinin Eğitim Tarihi*, 256.

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar (1915-1923)*, (Türk Tarih Kurumu, Ankara: 2017).

¹³⁰ Mithat Aydın, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin*, 79-122.

¹³¹ Erdal Açıkse, “Misyonerliğin Tanımı ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *Müdafaa-i Hukuk Dergisi*, 72 (2004), 30.

hürriyet fikrini aşlamış ve gayrimüslim toplumlarda milli bilinç uyandırmayı eğitimlerinin esas amacı haline getirmişlerdir. Misyonerler bu yolla gayrimüslim gençlerini zihnen, Osmanlı aleyhine düşmanlık yapmaya ve devlete karşı isyan etmeye hazırlamışlardır. Mezun olduktan sonra kendi milletleri arasında aydın kişiler olarak bağımsızlık fikirlerini halk arasında yaymaya başlayan öğrencilerin tüm faaliyetleri, misyonerler tarafından desteklenmiştir.¹³² Misyonerler kendilerine bağlı olacak ve Osmanlıya başkaldıracak kadroları bu okullarda hazırlıyor; mezun öğrencilerini vaiz, öğretmen, sağlık memuru vs. olarak en ücra köylere görevlendiriyorlardı. Misyonerler Protestanlığın yayılması ve kendi nüfuz sahalarının genişletilmesi faaliyetlerini belli bir aşamadan sonra eğitmiş oldukları Ermeni gençleriyle çeviriyorlardı¹³³. Amerikan misyonerleri, okullarında okuyup mezun olan öğrencileri Protestanlık ve batı kültürünü kendi halkına işleyecek öncü kişiler olarak yetiştirmişlerdir.¹³⁴

Misyonerlerin telkinleri, verdikleri eğitim ve yaptıkları yardımlar sayesinde Ermeniler, özellikle dil ve kültür alanında milli bir alt yapı kazanmışlardır. Bu kazanımlar onlara siyasi arenada devlet ve vatan konularında bir bağımsızlık düşüncesi aşılamıştır. Dolayısıyla Ermeniler aldıkları eğitimle tebaası oldukları devlete ve millete hizmet etmek yerine, devletine karşı gittikçe yabancılaşan düşmanca bir ruh hali içine girmişlerdir¹³⁵. Özellikle okullarda okutulan tarih ve coğrafya derslerinde Ermeni bağımsızlığı ve tarihteki bağımsız Ermeni Krallığı'nın yeniden kurulması fikrini öğrencilere aşılamışlardır.¹³⁶ Osmanlı yazışmalarında ve Maarif Nezareti'nin raporlarında bu konu hakkında önemli detaylar bulunmaktadır. Yazışmalarda misyoner okullarında her kademede okutulan dini derslerde Protestanlık öğretisi yapıldığı, tarih derslerinde menfi siyasi fikirler aşılandığı, İngilizce derslerinde ise yeni bir lisan öğretmenin yanında Fransız İhtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik ve hürriyet fikrinin Ermeniler için de bağımsızlık hakkını teşkil ettiği sürekli vurgulanmıştır.¹³⁷ Osmanlı yetkilileri bu okullarda okuyan Ermenilerin batı kültürü ve fikirlerini benimsedikleri için artık Osmanlı tebaası olarak kalmayacaklarını, bunların sahip oldukları farklı düşünceler ile yeni faaliyetlere girişecekleri ve özellikle milli devlet kurma yolunda hareket edeceklerini raporlarında dile getirmişlerdir.¹³⁸ Bu okullarda okutulan derslerde Ermenilerin kalplerine, Türklere karşı kin ve nefret tohumları ekilmiştir. Böylece, Amerikalı misyonerler tarafından açılan Amerikan okullarında, isyanların önderleri ve ihtilal cemiyetlerinin kurucuları yetiştirilmiştir.¹³⁹

Amerikalı misyonerlerin 1890'larda Osmanlıda başlayan Ermeni ayaklanmalarının birçoğunda hazırlayıcı ve organize edici bir rol oynadığı görülmektedir. Misyonerlerin

¹³² Gülbadı Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 465.

¹³³ Mithat Aydın, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin*, 98.

¹³⁴ David Brewer Eddy, "What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East", *The Missionary Herald*, (Boston: 1913), 120.

¹³⁵ Mithat Aydın, *Amerikan Protestan Misyonerlerin*, 102.

¹³⁶ BOA, *Y.PRK.TKM.*, 36/27.

¹³⁷ BOA, *Y.EE.*, 102/38.

¹³⁸ BOA, *Y.PRK.MF.*, 3/31.

¹³⁹ Dilşen İnce Erdoğan, *Van Ermeni İsyanları*, 292.

Ermenileri ifsat etmek ve bozgunculuk çıkarmak için; muzır neşriyat dağıtmışlar, İslamiyet aleyhine kitaplar bastırmışlar, Ermeni ailelere para yardımı yapmışlar, gizliden silahlar dağıtarak Ermenileri tahrik edip, anarşi çıkarma yoluna gitmişlerdir.¹⁴⁰ Misyonerler fırsat buldukça yanlarında okullarda ve kiliselerde okutulmak üzere hazırlanan “tehyic-i efkâr ile tervic ve teşvik-i ihtilali mucib olan muzır” risaleler bulundurmaktan¹⁴¹ ve okul duvarlarına “Ermenistan” haritası asmaktan bile geri durmamışlardır.¹⁴² Misyonerlerin ya da eğittikleri Protestan öğretmen ve papazların neredeyse tamamı Osmanlı topraklarında militarist faaliyetler düzenleyen Ermeni komitecilerle işbirliği içinde oldukları görülmüştür. Misyonerlerin okullarında yetiştirdiği Ermeniler, Protestan ruhban sınıfı ile Ermeni komitecilerini her zaman birbirini tamamlayan ve destekleyen ortak bir cephe oluşturmuşlardır.¹⁴³

Misyonerlerin amaçlarına ulaştıklarını Osmanlı içinde ve Bitlis sancağında artan Protestan nüfusundan da anlamaktayız. Misyonerler ilk Bitlis’e geldikleri zaman (1860 yılında) vilayette hiç Protestan yoktu ve Ermenilerin tamamı Gregoryan’dı. 1881/82 yılı nüfus sayımında vilayet sınırları içerisinde bulunan Ermenilerden 1.498 kişinin Protestan olduğu kaydedilmiştir¹⁴⁴. Bu sayı 1890 yılında sadece Bitlis sancağında 2.350’ye yükselmiştir. Board üyeleri ilk Bitlis’e geldiğinde 1 ibadet yeri açarak 20 kişilik bir cemaat ile faaliyetlerine başlamasına rağmen sayıları gün geçtikçe katlanmış ve 1890 yılında Board üyelerine ait; 19 ibadet yeri, 7 Pazar okulu, 2 büyük kilise (bilinen) ve ibadetlere düzenli katılan ortalama 1.235 kişilik cemaate sahipti. Yine Bitlis’e geldikleri 1860 yılında eğitim faaliyetlerine başlayan misyonerler o kadar düzenli ve özverili çalışmış olacaklar ki 1890 yılında vilayette 2 yüksekokul, 29 ilk ve orta dereceli okul ile bu okullarda okuyan toplam 982 öğrenciye sahiptiler. Board üyeleri misyonerlik çalışmalarını için Bitlis istasyonunda sadece 1893-1894 (2 yıllık) yıllarında 63.949 dolar harcamışlardır.¹⁴⁵

Bu okullar sayesinde Amerikan hayranlığı çok fazla artmış ve misyonerin etkisiyle bu dönemde oldukça yoğun bir Amerika göçü de başlamıştır¹⁴⁶. Misyonerlerin yükseköğrenim için Amerika’ya ve Avrupa’ya gönderdikleri Ermeni gençleri, çok iyi bir

¹⁴⁰ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)*, 15/50; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 5/15; BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 8/1310; BOA, *Y.PRK.UM.*, 29/58; BOA, *Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)*, 695/13; BOA, *A.MKT.MHM.*, 657/45; BOA, *A.MKT.MHM.*, 658/14; BOA, *A.MKT.MHM.*, 667/11; BOA, *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM)* 5.Şb., 30/1.

¹⁴¹ Örneğin Bitlisli Kirman’dan ele geçirilen bir risale bu nitelikte idi. Yakalanan risalenin ilk defa 1880 yılında basıldığı ve daha sonra iki baskı daha yaptığı anlaşılmıştır. Bkz: BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. ML)*, 18/3.

¹⁴² BOA, *DH.MKT.*, 1509/67.

¹⁴³ BOA, *HR.SYS.*, 1858/3; BOA, *Y.PRK.UM.*, 26/68; BOA, *HR.SYS.*, 2739/22; BOA, *HR. SYS.*, 2737/30; BOA, *A.MKT.MHM.*, 655/16.

¹⁴⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, B. Tırnakçı (Çev.), (Ankara: 2003), 237.

¹⁴⁵ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 465.

¹⁴⁶ Selim Hilmi Özkan, “Bitlis’ten Amerika’ya Ermeni Göçü ve Amerika’da Ermeni Diasporasının Faaliyetleri (1878-1915)”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C.1, (Ankara: 2019), 527-537.

eğitmeden sonra Osmanlı topraklarına geri gelip bu misyoner okullarında eğitimci ya da yardımcı personel olarak görev almışlardır.¹⁴⁷ Amerikan vatandaşlığına da kabul edilen bu Ermeni gençleri, Osmanlı topraklarına döndüklerinde her türlü keyfi davranışları yapmayı kendilerine hak olarak –Amerikan vatandaşlık zırrına güvenerek- görüyorlardı. Amerikan vatandaşlığı almış olan Ermeniler, Türkiye’de her türlü ihtilalci ve ayrılıkçı ayaklanmalarda öncü olmuşlardır.¹⁴⁸ Batı görmüş bu Ermeni gençlerinin eylem ve söylemleri ile Ermeni toplumunda yeniden bir yapılanma ve hareketlenme başladı. Bu ihtilalci Ermeni gruplarının öncülüğünde Türk-Ermeni çatışması başlamış oldu. Böylece, Tanzimat’a kadar dinî cemaat statüsünde olan Ermeniler, bu okullar ve misyonerler vasıtasıyla ve batı ile kurulan temasın da katkısıyla bağımsızlık, özgürlük, milliyetçilik, vatan, millet gibi kavramları benimseyen ve bunları şiar edinen yeni bir liberal, milliyetçi Ermeni aydın sınıfı ortaya çıktı.¹⁴⁹

Misyonerlerin ülkeye girmesinden sonra yaşanan her Ermeni olayının arkasında misyonerlerin olduğu görülmüştür.¹⁵⁰ Bitlis’te yaşanan birçok ayaklanma ve siyasi olayın arkasında da misyonerlerin parmağı olduğu tespit edilmiştir.¹⁵¹ Örneğin 1894 yılında Bitlis Maarif Müdürlüğü’nün hazırladığı raporda misyoner okullarının gelecekte ortaya çıkacak Ermeni fesadının tohumlarını ekmekte olduğu vurgulanmıştır.¹⁵² Bu rapordaki bilgileri doğrulayacak birçok olay Osmanlı’da yaşandığı gibi Bitlis özelinde de yaşanmıştır. Bu olaylar karşısında Osmanlı hükümeti Amerika’yla sorun yaşamamak için sıkıntılı diyalog yolu ile çözmeyi temel ilke olarak benimsemiş, misyonerlere karşı ihtiyatlı hareket etmeyi tercih etmiştir.¹⁵³ Amerikalı Misyonerlerin bu kadar çaba harcamasının ve gayrimüslimler için ellerinden gelen her şeyi yapmalarındaki asıl amacı gayrimüslimlere bağımsızlık sağlamak ve onları kendi tarafına çekip Protestanlaştırmaktı.¹⁵⁴

Misyoner ve Ermeni okullarının müfredatında yer alan derslerde özellikle tarih, coğrafya ve edebiyat derslerinde; bağımsız Ermenistan, yüceltilmiş efsanevi Ermeni tarihinden bahsedilmektedir. Özellikle Ermeni coğrafyasından bahsedilirken, Van’ın adı Vaspurakan; Erzurum’un adı, Garin; Diyarbakır’ın adı, Dikranagred ve Bitlis’in adı ise Bağış olarak anılmaktadır. Ermeni öğrencilere dağıtılan kitaplarda, Ermenistan haritası ve arması bulunmaktadır. 1895–1896 yıllarında Van’da çıkan Ermeni isyanlarını

¹⁴⁷ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, (Ankara: 2007), 17.

¹⁴⁸ Mithat Aydın, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin*, 103.

¹⁴⁹ Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri”, (Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu, Bildiriler, Erciyes Üniversitesi: 2008), C. 1, 130-142.

¹⁵⁰ Bayram Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*, (İstanbul: 2003), 30; Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyetinde Ermeniler*, (Ankara: 2012), 34; Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, (Ankara: 2010), 43.

¹⁵¹ BOA, *Y.PRK.UM.*, 77/29-30.

¹⁵² BOA, *MF. MKT.* 259/7.

¹⁵³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 702/19; BOA, *A.MKT.MHM.*, 694/1-5; BOA, *HR.SYS.*, 2739/22; BOA, *HR.SYS.*, 2833/62.

¹⁵⁴ Mithat Aydın, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin*, 104.

bastırmakla görevli olan Sadettin Paşa da, Ermeni okullarında öğrencilere okutulan ders kitaplarında, Hazar Denizi'nden Adana'ya kadar olan bölgenin Ermenistan sınırları içinde gösterildiğini belirtmektedir¹⁵⁵. Amerikan okullarında öğrenimlerini tamamlayan ve köylerine gönderilen Ermeni gençlerin hepsi, hürriyet fikri ile donatılmıştı. Onlara, bağımsız Ermenistan'ın mutlaka yabancı bir devletin himaye ve müdafaası ile kurulabileceği inancı benimsetilmişti. Böylece, kurulacak Ermeni Devleti için Amerika'nın koruyuculuğu konusunda zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanan Wilson İlkeleri (self-determination) ve Sevr Anlaşması'nda bu himayeyi ve Bağımsız Ermenistan projesini açıkça görmekteyiz¹⁵⁶.

Amerikan Board mensupları yaptıkları çalışmalar sonucunda Osmanlı ülkesinde yaşayan farklı din, mezhep ve ırka mensup olan topluluklar -özellikle gençler- arasında milliyetçi ve ayrılıkçı fikirler aşılıyarak onların Osmanlı Devleti'ne karşı düşman olmalarına neden olmuşlardır.¹⁵⁷ Osmanlı gayrimüslimlerine milli tarih ve dillerini öğrenme imkânı vermiştir. Bu organizasyon misyoner okullarını gayrimüslimlerin milliyetçilik duygularının yeşerdiği merkezler haline getirmiştir.¹⁵⁸ Gayrimüslimlerin devlete karşı ihanet edip ayaklanma çıkarmalarına rağmen misyonerler, yalan yanlış raporlar göndererek ülkelerini ve kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine yönlendirmişlerdir.¹⁵⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri sekteye uğratmış, 1914-1922 yılları arasında misyonerlik faaliyetlerinde bir durgunluk yaşanmıştır. Savaş sonrası yaşanan belirsizlik ve Milli Mücadelenin başlamasıyla birlikte Türkiye topraklarında İstanbul hariç bütün vilayet ve sancaklardaki Board okulları bir anda atıl duruma düşmüştü.¹⁶⁰ Bu değişimin sonucu olarak da Batı Türkiye Misyonunun adı, 1924 yılından itibaren "Türkiye Misyonu" olarak değiştirildi. Böylece Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan bütün Board örgütlenmesi artık tek bir merkezden yönetilmeye başlandı.¹⁶¹

Osmanlı Devleti'nin son zamanları ve Mili Mücadele döneminde yabancı okulların yıkıcı faaliyetlerini yakinen gören Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyet yöneticileri, Cumhuriyet Türkiye'sinde bu tür acı tecrübeleri tekrar yaşamamak için hızlı bir şekilde önlem alma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla Atatürk Döneminde Lozan Anlaşmasıyla başlayan yabancı okullara yönelik tedbirler ve hukuki düzenlemeler Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve çıkarılan diğer kanun, yönetmelik ve yönergelerle devam etmiştir. Yapılan

¹⁵⁵ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, (Ankara: 1991),73.

¹⁵⁶ Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, (Ankara: 2014), 50.

¹⁵⁷ Gülbadi Alan, *Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri*, 468.; Justin McCarthy-Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians*, (Washington: 1989), 31.

¹⁵⁸ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları*, (Ankara, 2015), 8-9.; BOA, *Hariciye Siyasi (HR.SYS.)*, 73/17; BOA, *HR.SYS.*, 55/1; BOA, *HR.SYS.*, 73/18-19-20.

¹⁵⁹ Salahi R. Sonyel, "*Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında*", 50; BOA, *HR.SYS.*, 55/1; BOA, *HR.SYS.*, 61/11; BOA, *HR.SYS.*, 64/28,39,43; BOA, *HR.SYS.*, 65/12,53.

¹⁶⁰ İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı*, 296.

¹⁶¹ Charles Riggs, "*History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey (1819-1934)*", (Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu: 1936), 72.

bu düzenlemelerle yabancı okullar denetim ve kontrol altına alınarak, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan sıkıntılar ve başıboşluk ortadan kaldırılmıştır. Yabancı okullara karşı Mustafa Kemal Paşa, en başından itibaren kararlı bir tutum içerisinde olmuştur.¹⁶² Bu amaçla yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devletine ve millete zarar verebilecek okullar kapatılmış,¹⁶³ ayrıca burada görev yapan misyonerler ülkeden gönderilmiştir.

Sonuç

Misyonerlerin asıl amacı din ve dini öğretisi olsa da Osmanlı topraklarında yürüttükleri faaliyetler büyük ölçüde gayrimüslimleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtma ve bağımsızlık fikirleri kazanmaya yönelmiştir. Amerikalı misyonerler Osmanlı topraklarında en etkin grup olarak bu görevi üstlenmiş ve büyük rol oynamıştır. Misyonerler, bir yandan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı hareketlerini hazırlayıcı bir faktörü olurken bir yandan da kendi ülkelerinin nüfuzunu güçlendirme ve alan açma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı Devleti misyonerlerin menfi faaliyetlerine karşı bazı önlemler almasına rağmen, son yüzyılda devleti dağılmaktan kurtarmak için yürüttüğü "denge" politikası gereği ABD ile iyi ilişkilerini korumayı ve sorunları suhuletle çözme yolunu seçmiştir.

Amerikan misyonerleri, ilkokuldan başlayıp kolej seviyesine uzanan bir eğitim sistemi kurarak Ermenileri istedikleri gibi eğitmişlerdir. Bu okullardan mezun olan öğrenciler, milli bilinç ve bağımsızlık fikirleri ile Ermeni isyanlarının liderleri olmuşlardır. Dolayısıyla devletin parçalanmasında, Amerikan Board okullarında yetişen gençler başrol oynamışlardır. Amerikalı misyonerler bu okullar ve eğittikleri bu gayrimüslim gençleri sayesinde Osmanlı ülkesinde Amerikan çıkarlarını korumuşlardır. Bütün bunlar dikkate alındığında Amerikan Board okullarının amacının; gayrimüslimlerde milli duyguları uyandırarak onları Osmanlıya karşı kışkırtmak ve verdikleri eğitimle de yeni bir dünya görüşü/yaşam tarzı kazandırmaktır. Amerikan Board okullarının Türkler üzerindeki en büyük etkisi de modern eğitim ve yaşam tarzının toplum tarafından benimsenmiş olmasıdır.

Misyoner okulları, gayrimüslimlere ve özellikle Ermenilere milli bilinç aşılamanın yanında, batılı yaşam alışkanlıkları ve Batı kaynaklı her türlü bilginin verildiği kurumlar olmuştur. Amerikan misyonerleri, Ermeniceyi tekrar canlandırarak Ermenilere milli şuur kazandırdıkları gibi kendi kendini yönetim, milli devlet, bağımsızlık, cumhuriyet, demokrasi gibi kavramları da okullarında öğretmişlerdir. Bitlis'te verilen bu eğitim sonucunda birçok Ermeni isyanı gerçekleşmiş ve bu isyanlar sonucunda binlerce Müslüman katledilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ermeniler, Ruslar ile işbirliği yaparak katliamlara girişmiş ve Rusların ilerlemesi için her türlü desteği vermiştir. Öte yandan bu eğitim kurumları gayrimüslim çocuklarını dünyevi olarak hayata da hazırlamışlardır. Amerikan misyoner okulları temelde dini amaçlı ve Protestanlık öğretisi

¹⁶² Sezen Kılıç, "Cumhuriyet Dönemi Yabancı Okullar (1923-1938)", *ATAM Dergisi* 21/61 (2005), 272.

¹⁶³ Devlet ve Milli Mücadele aleyhine çalışan Merzifon Amerikan Okulu 1921 yılında TBMM tarafından kapatılmıştır.

üzerine kurulmuş olsa da pozitivist ve liberal bir eğitim veriyorlardı. Okullarda eğitilmiş kadın ve erkekler mesleklerinde (öğretmen ve vaizler) olduğu gibi ticaret ve iş hayatında da önemli aktörler olmuşlardır. Bu okullardan mezun olan öğrencilerin büyük bölümü Avrupa ve Amerika'nın hatırı sayılır tüccar ve işadamları arasına girmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve bağımsız Ermenistan kurulması için ayaklanan Ermenilerin üzerinde en fazla etkiyi, Amerikalı misyonerlerin bıraktığı bir gerçektir. Hıristiyanlığı yaymak adına Anadolu'ya gelen, fakat Amerika'nın siyasi ve ekonomik çıkarları adına çalışan bu misyonerler, dünyanın hiçbir yerinde emperyalizme bu kadar hizmet etmiş değildir¹⁶⁴. Batılı güçlerin tahrikleri ve teşvikleri başta olmak üzere Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında misyoner faaliyetlerin etkisi olmuştur. Sonuçta, Şark Meselesi ve emperyalizmin temellendirdiği Ermeni Meselesi, Türkler ile Ermeniler arasında bitmeyen/bitmeyecek düşmanlık tohumlarını ekmiş ve bu yüzyılda dahi, çözümlenemeyen sorunlar yaratmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

BOA, Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 695/13.; 655/16.; 657/45.; 658/14.; 667/11.; 694/1-5.; 702/19.; 694/3-2.; 694/2-1.; 694/8.; 750/14-2.

BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD), 26/17.

BOA, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM) 5.Şb., 30/1.

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 2460/7.; 2859/92-1.

BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ), 38/1-16.

BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH. TMIK-M) 2/47.; 2/78-1.; 95 / 31-1.; 1509/67.

BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), 72/38.; 2735/10.; 73/17.; 2737/30.; 1850/5.; 1858/3.; 2739/22.; 55/1.; 61/11.; 64/28,39,43.; 65/1253.; 73/18-19-20.

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 133/1313.

BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 8/1310.

¹⁶⁴ Çağrı Erhan, *Türk Amerika İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, (Ankara: 2001), 80-83.

- BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF. MKT), 259/7.; 385 / 34.; 259/7.; 529 / 19.; 635/54.; 694/1.
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), 115/36.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ), 15/50.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 5/15.
- BOA, Yıldız Tasnifi Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 102/38.
- BOA, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 308/42.; 172/33-2/3,4,5,6,7,8.; 312/6.
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK. MF), 2/82.; 3/15-23.; 3/30.; 3/31.; 3/54 s.1-2-3.; 5/20.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. ML), 18/3.
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 36/27.
- BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.), 67/30.; 26/68.; 29/58.; 77/29-30.; 68/112.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZBM), 18/16.

1.2. American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM Arşivi

- Bartlett, Samuel Colcord. *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*. Boston: The American Board, 1889.
- Eddy, David Brewer. *What Next in Turkey-Glimpses of the American Board's Work in the Near East*. Boston: The Missionary Herald, 1913.
- Life and Light, "Girls' Schools in Turkey, Number Two: Aintab Female Seminary," June 1878, Vol. 8.
- Riggs, Charles. *History of the ABCFM in the Near East, Especially in Turkey (1819-1934)*. Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, 1936.

2. Süreli Yayınlar

- Açıkses, Erdal. «Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler).» *Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Özel Sayısı II*, no. 38 (Mart-Nisan 2001): 935-947.
- Açıkses, Erdal. «Misyonerliğin Tanımı ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme.» *Müdafa-i Hukuk Dergisi*, no. 72 (Ağustos 2004): 29-36.
- Açıkses, Erdal ve Ebru Güher. *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Amerika'nın Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü*. Cilt 9, *Tarihte Türkler ve Ermeniler* içinde, 99-126. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

- Ağırtaş, Ülkü. «Ermeni Meselesi (1918-1923).» *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 7 (2007): 1-22.
- Akgün, Seçil. «Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü.» *Atatürk Yolu Dergisi*, no. 1 (Ocak 1988): 1-12.
- Alan, Gülbadi. «Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri.» *İslami Araştırmalar Dergisi*, no. 20 (2007): 460-476.
- Aydın, Mithat. «Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi.» *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 19 (Şubat 2006): 79-122.
- Cumhuriyet gazetesi*. «Ermeni Patriği Adayı Mutafyan'ın Misyonerlerle İlgili Demeci.» 24 Mayıs 1998: 3.
- Çelikkol, A. Oğuz. «Ermeni Soykırım İddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye.» *Bilge Strateji* 7, no. 13 (Güz 2015): 17-30.
- Çiçek, Kemal. «Soru ve Cevaplarla Ermeni Sorunu - Göç ettirme (Tehcir), Sözde Soykırım İddiaları ve Gerçekler.» *Ermeni Araştırmaları*, no. 15 (Yaz-Sonbahar 2004): 1-22.
- Erhan, Çağrı. «1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi.» *Belleten* 62, no. 234 (Ağustos 1998): 457-466.
- Erhan, Çağrı. «Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries.» *Milletlerarası Münasebetler Yıllığı, (The Turkish Yearbook of International Relation)*, 2001: 191-202.
- İskefiyeli, Zeynep. «Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler.» *Akademik İncelemeler Dergisi* 2, no. 1 (2007): 231-255.
- Kılıç, Sezen. «Cumhuriyet Dönemi Yabancı Okullar (1923-1938).» *ATAM Dergisi* 21, no. 61 (2005): 160-176.
- Kodaman, Bayram. «Şark Meselesi, Emperyalizm ve Ermeniler.» *Kaynaklar Dergisi*, no. 2 (1984): 7-14.
- Özbey, Ali Ulvi . «19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği .» *Tarih Okulu Dergisi*, no. 35 (Ağustos 2018): 64/81.
- Özbey, Ali Ulvi. «Ermeni Meselesinde Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Etkisi.» *Ermeni Araştırmaları*, no. 60 (2018): 75-103.
- Özlu, Gülşen Akkoyun. «Diyarbakır Halkı Ve Yöneticilerinin Board Misyonerlerine Yaklaşımı (1836-1915).» *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 32 (Şubat 2023): 495-520.
- Sezer, Ayten. «Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri.» *Yeni Türkiye Dergisi*, no. 38 (Mart-Nisan 2001): 182-196.

Sezer, Ayten. «Atatürk Dönemi Eğitim Politikası.» *Türk Yurdu* 20, no. 160 (2000): 110-132

Yüksel, Mevlüt. “Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, 2012, no. 43: 52-78.

3. Araştırma Eserler

Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Aksu, Ayşe. «Osmanlı Dönemi Amerikan Misyoner Okullarında Yerli Öğretmen Yetiştirme Faaliyetleri (1840-1924).» *Yenilikçi Öğretmen Eğitimi* içinde, yazarın Ömer Yahşi Kamil Arif Kırıkçı, 97-142. Ankara: İksad Yayınevi, 2020.

Aksu, Ayşe. “Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri”. İstanbul: Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.

Alan, Gülbadi. *Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Protestan Okulları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Bird, Isabella L. *Journeys In Persia And Kurdistan*. Cilt 2. London, 1891.

Cırık, Bülent. “II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)”, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.

Çabuk, Mustafa . *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2013.

Deri, Mehmet. *Türkiye Ermenilerinin Eğitim Tarihi*. Ankara, 2023.

Erdoğan, Dilşen İnce . *Van Emeni İsyancıları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

Erhan, Çağrı. *Türk Amerika İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareketi ihtilaliyesi İlanı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, (Haz: H. Erdoğan Cengiz), (Ankara: 1983).

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: 7. Baskı Remzi Kitapevi, 2005.

Halaçoğlu, Ahmet. «XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar Ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri.» *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu*. Erciyes Üniversitesi, 2008.

Hülagu, Metin. «Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Çerçevesinde Türkiye.» Düzenleyen: Erciyes Üniversitesi. *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu*. 2008.

- Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993.
- Karpat, H. Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, B. Tırnakçı (Çev.), (Ankara: 2003),
- Knapp, Grace Higly. *The Trajedi Of Bitlis*. New York, 1919.
- Kılıç, Davut. *Salnamelere Göre Vilayat-ı Sittede Dini ve Etnik Dağılım*, Ankara, 2017.
- Kılıç, Davut. «Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri,» Düzenleyen: Türk Tarih Kurumu. *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Nüfusu ve Kilisesi, Misyonerlik*. Ankara, 2014.
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle- 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Misyoner Okulları*. 4. Baskı İmge Kitapevi, 2023.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu 'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul 2004.
- Küçüköğlü, Bayram. *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri (Dünü-Bugünü-Yarını)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.
- McCarthy, Justin ve Carolyn McCarthy. *Turks and Armenians*. Washington, 1989.
- Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti 'nde Misyoner Okulları*. İstanbul, 2021.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri-II, (1896-1919)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.
- Öke, Mim Kemal. *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara, 1991.
- Özkan, Selim Hilmi. *Bitlis 'ten Amerika 'ya Ermeni Göçü ve Amerika 'da Ermeni Diasporasının Faaliyetleri (1878-1915)*, Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis, C.1, Ankara, 2019.
- Özlu, Gülşen Akkoyun . «Amerikan Board Misyonerlerinin Ergani'deki Faaliyetleri.» *Osmanlı'dan Cumhuriyete Ergani*, Ed. Oktay Bozan vd., 95-108. Bursa, 2023.
- Saray, Mehmet . *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.
- Selvi, Haluk . «Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896).» *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2014. 199-213.
- Sezer, Ayten. «Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi.» Düzenleyen: Metin Hülagü. *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler Sempozyumu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2008. 255-272.

- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Süslü, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Şaşmaz, Musa. *İngiliz Konsolosları ve Ermeni Katliam İddiaları (1878-1914)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Şenol, Kürşat Selim. *1915 Ermeni Tehciri (Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.
- Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi (1774-2005)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Tekdal, Danyal. *Osmanlı Döneminde Bitlis'te Eğitim*. Ankara: İdealkent Yayınları, 2018.
- Temizgüney, Firdes. *Emval-i Metruke Meselesi Ermenilerden Kalan Mallar (1915-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Turan, Ömer. «Amerikan Misyonerlerinden E. Simith ve H.G.O.Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler.» *Ermeni Soykırımı İddiaları -Yanlış Hesap Talât ve Tehcirden Dönünce-* Ed. Mustafa Çalık, 192-206. Ankara: Cedit Neşriyat, 2006.
- Ulu, Cafer. *Türkiye Cumhuriyetinde Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın, 1987.
- Yücel, İdris. “Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2011.
- Yücel, İdris. “Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.

4. İnternet Kaynakları

- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1856-05_52_5/page/138/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-11_79_11/page/450/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1886-05_82_5/page/184/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1906-08_102_8/page/374/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1902-03_98_3/page/110/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1904-02_100_2/page/50/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-03_79_3/page/104/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1892-09_88_9/page/360/mode/2up.
- https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1882-08_78_8/page/312/mode/2up.

https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1886-03_82_3/page/100/mode/2up.

https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1883-11_82_5/page/184/mode/2up.

https://archive.org/details/sim_missionary-herald_1867-10_63_10/page/804/mode/2up.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264890&seq=514>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264924&seq=625>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073264924&seq=625>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015013160315&seq=783>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082374508&seq=73>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo.31924079429100&seq=708>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=coo.31924079429092&seq=871>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015073250527&seq=892>.

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc2.ark:/13960/t22c2bv2t&seq=3>.

<http://dlir.org/images/stories/dlir/arit/map1.jpg>.

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/16863>.

<http://www.dlir.org/archive/orcexhibit/items/show/collection/12/id/16862>.

<http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17182>.